

Η ΣΤΟΛ

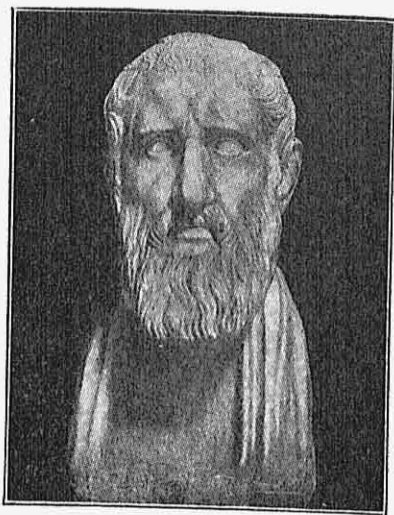

υχνοτάτη εἶναι παρ' ἡμῖν ἢ χρήσις τῆς φράσεως «στωϊκὴ ἀπάθεια» ἐπὶ ἐπαίνου ἢ ἐνίοτε καὶ ἐπὶ ψόγου, εἴτε δηλ. θέλομεν νὰ ἐπαινέσωμέν τινος τὴν εἰς ὠρισμένας περιστάσεις ψυχικὴν διάθεσιν, εἴτε νὰ τὴν ἐπικρίνωμεν ὡς ἰσοδύναμον μὲ τὴν ἀναλγησίαν καὶ ἀναισθησίαν. Ἄλλ' ἀπορεῖται πῶς οἱ Στωϊκοὶ οἱ κηρύξαντες τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἀδελφосύνην πάντων τῶν ἀνθρώπων ἦτο δυνατόν νὰ ἦσαν τόσον ἀναισθητοὶ καὶ ἀνάλγητοὶ καὶ ἂν ἦσαν τοιοῦτοι, ἄρα γε ἦσαν ἐκεῖ, ὅπου δὲν ἔπρεπε; μήπως ἡ περιθρύλητος στωϊκὴ ἀπάθεια ἦτο εὐλογος, εὐγενὴς καὶ μεγαλόφρων περιπάθεια; Τῶν ἀπορημάτων τούτων ἡ λύσις μᾶς φέρει εἰς τὴν συνοπτικὴν παράστασιν τοῦ ὅλου Στωϊκοῦ φιλοσοφήματος.

Πραγματευθέντες ἄλλοτε συντόμως περὶ τῆς Ἐπικουρείου σχολῆς¹, ἐφροντίσαμεν νὰ παραστήσωμεν τὰς ἱστορικὰς περιστάσεις καὶ τοὺς καιροὺς, κατὰ τοὺς ὁποίους ἀνεφάνησαν καὶ ἤκμασαν τὰ δύο φιλοσοφικὰ συστήματα, τὸ Ἐπικούρειον καὶ τὸ Στωϊκόν, καὶ νὰ ἐκθέσωμεν τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ταῦτα, ἐπιζητοῦντα νὰσφαλίσουν τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀτόμου, εἶχον χαρακτῆρα πρακτικὸν μᾶλλον ἢ θεωρητικόν. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ εἰς τοὺς θεοὺς πίστις τῶν τότε Ἑλλήνων, τὴν ὁποίαν ἤδη εἶχον ὑποσαλεύσει ἀρχαιότερον μὲν ὁ ἀρχηγέτης τοῦ Ἐλεατισμοῦ Ξενοφάνης (570 - 479 π. Χ.) διὰ τοῦ μονοθεϊκοῦ δόγματός του,

¹ Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1924, σελ. 145 κέ.

κατόπιν δὲ οἱ Σοφισταί, ἀκόμη περισσότερον ἐκλονίσθη κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὅτε μετὰ τὰς κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου νέαι θρησκευτικαὶ δοξασαί ἐξ Ἀνατολῆς, νέων θεῶν λατρεῖαι καὶ ποικίλη δεισιδαιμονία εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡδύνατο ἄνευ ὅκνου ὁ Κυρηναῖκός Θεόδωρος νὰ ὀνομάζη ἑαυτὸν ἄθεον καὶ ὁ Εὐήμερος νὰ νομίζει τοὺς θεοὺς ἀνθρώπους ἀποθεω-

Ζήνων ὁ Κιτιεὺς

θέντας. Κλονισθείσης λοιπὸν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως εἰς τὴν συνείδησιν τῶν πολλῶν, ἡ φιλοσοφία ἀναλαμβάνει τὸ φιλάνθρωπον ἔργον νὰ στηρίξη καὶ νὰ παρηγορήσῃ τὸ ἄτομον. Ἀλλὰ διὰ μὲν τοῦ Ἐπικουρισμοῦ, ἂν καὶ ἀκολουθῇ οὗτος κάποιαν θεολογικὴν κατεύθυνσιν, ἀρχίζει ἡ ἀνθρωπίνη νόησις νὰ ποτρεύεται ἀπὸ τῆς θρησκείας (οἱ θεοὶ περιορίζονται εἰς τὰ **μετακόσμια** ἀφροντιστοῦντες περὶ τῶν ἐγκοσμίων), ἡ δὲ Στοὰ φέρει τέλειον **θρησκευτικὸν** χαρακτήρα.

Ἐνῷ αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ δόγματα τοῦ Ἐπικούρου παρέμειναν, ὡς γνωστόν, σχεδὸν ἀμετάβλητα καὶ ἀκίνητα, τῆς Στωϊκῆς αἵρέσεως γνώρισμα χαρακτηριστικώτατον εἶναι ἢ συνεχῆς ἐξέλιξις καὶ μεταβολή, τὴν ὁποίαν ἐπιφέρουν οἱ τὸν μεγάλωνυμον κτίστην τῆς Στοᾶς Ζήνωνα, τὸν ἐκ Κιτίου τῆς Κύπρου, διαδεχθέντες, Κλεάνθης ὁ ἐξ Ἀσσοῦ τῆς Τρωάδος, Χρύσιππος ὁ ἐκ Σόλων τῆς Κιλικίας καὶ ὅσοι κατόπιν σχολάρχαι διέλαμψαν, πάντες ἔλκοντες τὴν καταγωγὴν, καθὼς καὶ ὁ Ζήνων, ἐκ τοῦ ἐν Ἀνατολῇ ἑλληνισμοῦ. Ἐδίδασκεν ἤδη ἐν τοῖς Κήποις ὁ Ἐπίκουρος, ὅτε Ζήνων ὁ Μνασέου (335 - 263 π.Χ.). περὶ τὸ 300 π. Χ. ἵδρυσεν τὴν σχολὴν του εἰς τὴν πλησίον τοῦ λεγομένου Θησείου *Ποικίλην στοάν*, ὀνομασθεῖσαν οὕτω, διότι ἦτο κεκοσμημένη διὰ γραφῶν τοῦ περιωνύμου ζωγράφου Πλυγνώτου. Ἀπὸ δὲ τοῦ οἰκοδομήματος ὠνομάσθη ἡ σχολὴ *Στοὰ* καὶ οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς *Στωϊκοί*. Ἐλθὼν ὁ Ζήνων εἰς Ἀθήνας τὸ πρῶτον μεταξὺ τοῦ 315 καὶ 312, ναυαγὸς κατὰ τὴν παράδοσιν, ἔγινεν ἀκροατῆς καὶ ἄλλων φιλοσόφων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Κυνικοῦ Κράττητος, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀναζητήσει ζωντανὴν εἰκόνα τοῦ Σωκράτους, καὶ τῶν ἀπὸ τῆς Μεγαρικῆς σχολῆς, Στίλπωνος, Διοδώρου, Κρόνου καὶ τοῦ μαθητοῦ του Φίλωνος. Διὰ τῆς περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπουδῆς καὶ διὰ τῆς μετὰ τῶν ἀνδρῶν τούτων συναναστροφῆς τοσοῦτον ὁ νεαρὸς Κιτιεὺς ἐν τῇ συμφορᾷ του ἀνεξωπυρήθη καὶ παρηγορήθη, ὥστε ἀνεφώνησε τὸ περιθρύλητον ἐκεῖνο «νῦν εὐπλόγηκα, ὅτε νεναυάγηκα». Ἰδίᾳ δὲ τοῦ κυνισμοῦ τὴν διδασκαλίαν ἠκολούθησε, καὶ διὰ τοῦτο περὶ τοῦ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐκδοθέντος βιβλίου του «Πολιτεία» χαριέντως ἐλέγετο ὅτι τὸ ἔγραψεν *ἐπὶ τῆς τοῦ κυνὸς οὐρᾶς*. Ἀλλ' ἡκροᾶτο τοῦ Κράττητος ὁ Ζήνων *ἄλλως μὲν εὐτιμος ὢν πρὸς φιλοσοφίαν, αἰδήμων δὲ ὡς πρὸς τὴν Κυνικὴν ἀναισχυντίαν*. Τῷ ὄντι ἡ φιλοσοφία τῆς Στοᾶς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ κυνισμὸς κεκαθαρμένος, βαθύτερον καὶ ἰδεολογικώτερον ἐπεξεργασμένος. Πρὸς τοῦτο δὲ ὁ Ζήνων, ἔχων νοῦν κατ' ἐξοχὴν συνθετικόν, κατώρθωσε νὰ συναρμόσῃ τὰ ἐναντία δόγματα Κυνικῶν καὶ Μεγαρικῶν εἰς τὴν ἄρνησιν τῶν Κυνικῶν νὰ προσάψῃ τὸ θετικόν

περιεχόμενον τοῦ φιλοσοφήματος τῶν Μεγαρικῶν· νὰ συν-
δυάσῃ τὴν ἀτομικὴν ἐκδοχὴν τῶν Κυνικῶν μὲ τὴν καθολικὴν
θεολογικὴν τῶν Μεγαρικῶν, τὸν ὕλισμὸν καὶ τὴν αἰσθησιολο-
γίαν ἐκείνων μὲ τὸν πνευματισμὸν καὶ τὴν ἰδεολογίαν τούτων.

Διὰ τῆς βαθυγνώμονος ταύτης συνθέσεως ἀνῆλθεν ὁ
Ζήνων εἰς ἰδέαν, εἰς τὴν ὁποίαν οὐδείς τῶν πρότερον φιλο-
σοφησάντων ἔφθασεν, εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητος τῆς συνει-
δήσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν καθολικὴν ἐκείνην ἀρχήν,
ἡ ὁποία πάντα τὰ ὄντα καὶ πάντα τὰ πράγματα συνάπτει
ὡς μέρη *ἐνὸς κόσμου*. Ἀπαλλαγείς ἀπὸ τὴν δυϊστικὴν
ὑπόθεσιν τῶν πρότερον φιλοσόφων, οἵτινες ἐχώριζον τὴν
ἰδέαν ἢ τὴν μορφήν ἀπὸ τὴν ὕλην, προσποιεῖ εἰς τὸ φιλο-
σόφημά του *ἐνιστικὸν* χαρακτήρα. Ὁ Στωϊκισμὸς εἶναι
ἐνισμός· ἀντέχεται στερεῶς *μῖα* ἀρχῇ, εἰς τὴν ὁποίαν
ὑποτάσσει πᾶσαν ἄλλην. Τὴν ὅλην του προσπάθειαν συγ-
κεντρώνει εἰς ἓν μόνον, νὰ παράσχῃ ἐνότητα εἰς τῶν ἀνθρώ-
πων τὸν βίον, ἀλλ' ἐνότητα, τὴν ὁποίαν νὰ μὴ δύναται
τίποτε ἐκ τοῦ ἔξωθεν κόσμου νὰ διαταράξῃ. Ἡ ἐνότης αὕτη
τοῦ βίου ἐπιτυγχάνεται οὐχὶ δι' ἀποκλεισμοῦ καὶ ἀφαιρέ-
σεως παντός, τὸ ὅποιον εἶναι μέρος αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ τοιαύ-
της ἐπεκτάσεως αὐτοῦ, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιλάβῃ πάντα
τὰ πράγματα. Ὅπως δοθῇ εἰς τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου ἡ
ἐνότης αὕτη, εἶναι ἀνάγκη αὐτὸς ὁ κόσμος, τοῦ ὁποίου
οὗτος εἶναι μέρος νὰ νοῆται ὡς ἐνότης. Ὑπάρχει ἐν τῷ
κόσμῳ λογικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία εἶναι ἐν τῇ φύσει ἐν καὶ τὸ
αὐτὸ μὲ τὸν ἐν ἡμῖν αὐτοσυνειδητὸν λόγον καὶ παρὰ πᾶσαν
τὴν φαινομένην σύγχυσιν καὶ διαταραχὴν ἐκδηλοῦται στα-
θερῶς καὶ ἀναποτρέπτως.

Ἡ *φυσικὴ θεωρία* τῶν Στωϊκῶν εἶναι κυρίως ἀνάπτυξις
τῆς προρηθείσης ἐνιστικῆς ἐκδοχῆς τῆς ὑπάρξεως κατ' ἀντί-
θεσιν πρὸς τὸν δυϊσμὸν τὸν χωρίζοντα μορφήν ἢ ἰδέαν καὶ
ὕλην, τὴν ὁποίαν ὕλην ὁ μὲν Πλάτων ἐθεώρει ὡς *τὸ μὴ ὄν*,
ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ὡς *τὸ δυνάμει ὄν*. Τοῦ Πλάτωνος τὰς
ἰδέας καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ εἶδη ἀπέστεργον οἱ Στωϊκοί,
καθὼς ὁ Γκαῖτε ἀπέκρουε τὴν ἰδέαν θεοῦ ἔξωθεν ἐπὶ τοῦ
κόσμου ἐνεργοῦντος καὶ μὴ ἐνυπάρχοντος ἐν τῇ φύσει καὶ

ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως δὲ ὁ Σπινόζας θεὸν καὶ φύσιν ὑπελάμβανεν ὡς δύο ὀνόματα τὸ αὐτὸ δηλοῦντα πρᾶγμα (Deus sive natura) καὶ ἀπεδέχετο τὴν ταυτότητα τῆς *μιας* θείας οὐσίας, ἣ ὁποία ἀποκαλύπτεται εἰς ἡμᾶς διὰ δύο ὅλως διαφόρων προσόντων, τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἐκτάσεως, ἀπαράλλακτα καὶ οἱ Στωϊκοὶ δὲν ἤθελον νὰ χωρίζουν ἀπ' ἀλλήλων πνεῦμα καὶ ὕλην, οὐδὲ κἂν νὰ διαστέλλουν ἢ νὰ νυψώνουν τὴν ψυχὴν ἀντιθέτοντες πρὸς τὸ σῶμα. Ὅθεν ἀπεφαίνοντο ὅτι τίποτε δὲν ὑπάρχει τὸν ὁποῖον νὰ μὴ εἶναι σωματικὸν ἢ ὕλικόν (*ὄντα γὰρ μόνα τὰ σώματα καλοῦσι*), ἂν καὶ πάραυτα περιώριζον τὴν ἀπόφασιν ταύτην διὰ τῆς ἐτέρας, καθ' ἣν οὐδὲν σωματικὸν ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ἀπλῶς παθητικὸν ἢ ἀδρανὲς (*ἐπειδὴ ὄντος τὸ ποιεῖν τε καὶ πάσχειν*), πᾶσα δὲ ἐνέργεια ὑπονοεῖ λόγον ἥτοι ἀρχὴν πνευματικὴν (*δοκεῖ δ' αὐτοῖς ἀρχὰς εἶναι τῶν ὅλων δύο, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον· τὸ μὲν οὖν πάσχον εἶναι τὴν ἄποιον οὐσίαν, τὴν ὕλην, τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν αὐτῇ λόγον, τὸν θεόν*)¹. Οὕτως ἡ ἀπόλυτος ἐναντιότης τοῦ καθαρῶς ἐνεργητικοῦ εἶδους καὶ τῆς καθαρῶς παθητικῆς ὕλης, εἰς τὴν ὁποίαν προσέκοπτεν ἀνυπερβλήτως ὁ Ἀριστοτέλης, καταργεῖται καὶ ἀντ' αὐτῆς ἀντικαθίσταται ἡ σχετικὴ ἀντίθεσις δύο στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀμφοτέρωθε θεωροῦνται ὡς ἔχοντα τὴν αὐτὴν φύσιν καὶ ἀρχὴν καὶ ἀμφοτέρωθε ἀπὸ μιᾶς μὲν ἀπόψεως ἐκλαμβάνονται ὡς ὕλικά, ἀπ' ἄλλης δὲ ἀπόψεως ὡς πνευματικά. Οἱ Στωϊκοὶ ὑπὸ πολλῶν νομίζονται ὕλισται ἀλλ' εἶναι τόσον ὕλισται, (ἐννοεῖται κατὰ τὴν σημερινὴν ἐκδοχὴν τοῦ ὅρου) ὅσον ὁ Γκαῖτε ἢ ὁ Σπινόζας. Εἶναι πράγματι στενὴ ἡ συγγένεια τῆς πανθείας τῶν Στωϊκῶν μετὰ τὴν πανθειάν τοῦ Σπινόζα. Οὗτος μὲν ἔλεγεν ὅτι ἔκτασις καὶ νόησις εἶναι μόνον δύο διαφορὰ προσόντα, δι' ὧν ἀποκαλύπτεται εἰς ἡμᾶς μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀρχή, οἱ δὲ Στωϊκοὶ ἰσχυρίζοντο ἀπὸ μιᾶς μὲν ἀπόψεως, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γένεσις ἢ ἐκδήλωσις τοῦ θείου νοῦ (*«τοῦτον αἰδίδιον ὄντα διὰ*

¹ Τὸ μὲν *ποιοῦν*, παρατηρεῖ ὁ Ἐγγελος, εἶναι παρὰ Σπινόζα ἡ *natura naturans*, τὸ δὲ *πάσχον* ἡ *natura naturata*.

πάσης αὐτῆς (δηλ. τῆς ὕλης) δημιουργεῖν ἕκαστα»), ἀπ' ἄλλης δὲ ἀπόψεως ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ τοῦ *πυροειδοῦς πνεύματος*, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ αἰθερώδες πάσης ὕλης, καὶ πάλιν εἰς αὐτὸ ἐπανέρχονται. Κόσμος καὶ θεὸς συγχωνεύονται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς *φύσεως*, τὴν ὁποίαν ἐκδέχονται οἱ Στωϊκοὶ κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφους ὡς *γένεσιν*. Ὁ θεὸς γεννᾷ τὸν κόσμον καὶ ὁ κόσμος μετὰ ρητὰς χρόνων περιόδους ἐπανακάμπτει καὶ ἀναλίσκεται ἥτοι ἀπορροφᾶται εἰς τὸν θεόν. Οὕτως εὐρίσκομεν εἰς τὴν Στοᾶν κατὰ πρῶτον σαφὲς τὸ χαρακτηρίσμα παντὸς παν-θεϊκοῦ συστήματος: ἐνότητος πολλαπλασιασμόν καὶ πολλαπλότητος ἐνισμόν. Καθὼς ὁ ἄνθρωπος, καὶ ὁ κόσμος εἶναι ζῶν, εἶναι ἔμψυχος καὶ λογικός. Ἐπικρατεῖ εἰς αὐτὸν ὁ αὐτὸς φυσικὸς νόμος καὶ ἡ αὐτὴ θεία βούλησις, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπόκειται καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι βραχὺς κόσμος (*μικρόκοσμος*), ὁ κόσμος μέγας ἄνθρωπος (*μακρόκοσμος*).

Αἱ δύο ἀρχαὶ τῶν πραγμάτων, τὸ *ποιοῦν* καὶ τὸ *πάσχον* (ἐνεργητικὸν - παθητικόν), ἡ δύναμις καὶ ἡ ὕλη, εἶναι πάντοτε πρὸς ἀλλήλα συνδεδεμένα καὶ μόνον κατὰ βαθμὸν διαφέρουν. Τὸ πάσχον στοιχεῖον τοῦ παντὸς εἶναι, ὡς προε-ρήθη, ἡ ἄποιος οὐσία, ἡ ὕλη, τὸ ποιοῦν ἡ θεότης, ὁ λόγος ὁ ἐπὶ τῆς ὕλης ἐνεργῶν. Ἀμφότερα εἶναι ἔνυλα καὶ διακρί-νονται ἐκ τῆς μεγαλυτέρας ἢ μικροτέρας λεπτότητος τῆς ὕλης. Τὸ διὰ πάντων διήκον καὶ τὰ πάντα πληροῦν καὶ ἐν ἴσῳ τόνῳ ἥτοι ἐντάσει συνέχον εἶναι αἰθερώδης ὕλη, *πνεῦμα, πῦρ*, οὐχὶ τὸ κοινὸν τοῦτο καὶ ἄτεχνον καὶ φθαρ-τικόν, ἀλλὰ τὸ διαμορφωτικόν (*πῦρ τεχνικὸν ὁδῶ βαδίζον ἐπὶ γένεσιν κόσμου*. — *Τὸ δὲ τεχνικὸν εἶναι αὐξητικὸν τε καὶ τηρητικόν, οἷον ἐν ταῖς φυτοῖς ἐστὶ καὶ ζῴοις, δὲ δὴ φύσις ἐστὶ καὶ ψυχὴ*). Τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι ὁ Ζεὺς, ἡ ὑψίστη θεότης ἡ διὰ πάντων καὶ τῶν ἐλαχίστων διήκουσα, «ὡς τὸ μέλι διὰ τῶν σχαδόνων». Ἄμορφος καθ' ἑαυτὴν ἡ θεότης δύναται νὰ προσλάβῃ πάσας τὰς μορφάς, καὶ ὅτε μὲν μόνῃ ἄνευ κόσμου τινὸς τῶν καθ' ἕκαστα, ὅτε δὲ ἐγγὺς τούτων καὶ ἐν τούτοις ὑφίσταται ὡς αἰωνία, ὡς

λογική καθ' ὁρισμένους σκοποὺς καὶ κατ' αὐστηρὸν νόμον ἐνεργοῦσα ψυχὴ, ἣτις τὸ σύμπαν μεταβάλλει εἰς ἓνα ὄργανισμὸν (*ἐν ζῶον ὁ κόσμος, μίαν οὐσίαν καὶ ψυχὴν μία ἐπέχον*). Ὁ θεὸς εἶναι «*ζῶον ἀθάνατον, λογικόν, τέλειο ἐμψυχον ἐν εὐδαιμονίᾳ, κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν κόσμῳ, μὴ εἶναι μέντο ἀνθρωπόμορφον*». Ἐμπεριλαμβάνει πάντας τοὺς σπερματικούς λόγους, καθ' οὓς ἕκαστα καθ' εἰμαρμένην γίνονται, ἥγουν περιέχει ἐν σπέρματι πόσας ἐκείνας τὰς μορφὰς ἐκ τῶν ὁποίων ἀπογεννῶνται ἔνεκα τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας του πάντα τὰ ἐπὶ μέρος πράγματα, προσονομάζεται δὲ μὲ πολλὰς προσηγορίας *κατὰ τὰς τῆς ὕλης, δι' ἧς κεχώρηκε, παραλλάξεις*. «*Δία* μὲν γάρ φασι, δι' ὃν τὰ πάντα *Ζῆνα* δὲ καλοῦσι, παρ' ὅσον τοῦ ζῆν αἰτίος ἐστίν ἢ διὰ τοῦ ζῆν κεχώρηκεν, *Ἀθηνᾶν* δὲ κατὰ τὴν εἰς αἰθέρα διάτασιν τοῦ ἡγεμονικοῦ αὐτοῦ, *Ἥραν* δὲ κατὰ τὴν εἰς ἄερα, καὶ *Ἥφαιστον* κατὰ τὴν εἰς τὸ τεχνικὸν πῦρ κτλ».

Τὸ πᾶν σύγκειται ἐκ τοῦ ἀπείρου κενοῦ χώρου καὶ τοῦ πεπερασμένου κόσμου, ὅστις παραμένει κατὰ τὸ μέγεθος πάντοτε ὁ αὐτὸς καὶ σχῆμα ἔχει σφαιροειδὲς (*πρὸς γὰρ τὴν κίνησιν ἄρμοδιώτατον τὸ τοιοῦτον*). Τὰ στοιχεῖα τὰ τὴν ἄποιον οὐσίαν, τὴν ὕλην, συναποτελοῦντα εἶναι τέσσαρα, τὸ πῦρ (τὸ θερμόν), τὸ ὕδωρ (τὸ ὑγρόν), ὁ ἀήρ (τὸ ψυχρόν), ἢ γῆ (τὸ ξηρόν). Ἀνώτατον εἶναι τὸ πῦρ, τὸ ὁποῖον καλεῖται αἰθήρ. Τὸ *ἡγεμονικόν* ἦτοι τὸ κέντρον τοῦ κόσμου κατὰ τὸν Χρῦσιππον εἶναι ὁ αἰθήρ ἢ τὸ *καθαρώτερον* τοῦ αἰθέρος. Ἀπὸ τοῦ αἰθέρος, τοῦ ἀρχεγόνου πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἔνεκα τοῦ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος *τόνου* φέρει τοὺς πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου *σπερματικούς λόγους*, ἀποχωρίζεται τὸ πῦρ, τὸ ὁποῖον ἔπειτα πυκνοῦται εἰς ἄερα. Γίνεται δὲ ὁ κόσμος «ὅταν ἐκ πυρὸς ἢ οὐσίας τραπῇ δι' ἄερος εἰς ὑγρόν, εἴτα τὸ παχυμερὲς αὐτοῦ συστὰν ἀποτελεσθῇ γῆ, τὸ δὲ λεπτομερὲς ἐξαραιωθῇ καὶ τοῦτ' ἐπὶ πλέον λεπτυνθὲν πῦρ ἀπογεννήσῃ· εἴτα κατὰ μεῖξιν ἐκ τούτων φυτά τε καὶ ζῶα καὶ τὰ ἄλλα γένη». Ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων ἢ μὲν γῆ καὶ τὸ ὕδωρ (τὰ παθητικὰ στοιχεῖα) οὔτε ἑαυτὰ

συνέχουσι οὔτε ἕτερα, *πνευματικῆς δὲ μετοχῇ καὶ πυρῶ-
δους δυνάμεως* τὴν ἐνότητα διαφυλάττουσι· ὁ δὲ αἷρ καὶ
τὸ πῦρ (τὰ δραστικά) «αὐτῶν τε εἶναι δι' εὐτονίαν ἐκτατικά
καὶ τοῖς δυσὶν ἐκείνοις ἐγκεκραμένα τόνον παρέχειν καὶ τὸ
μόνιμον καὶ οὐσιῶδες».

Ἐξωθεν τοῦ κόσμου εἶναι περιεχυμένος ὁ κενὸς χῶρος,
ἦτοι τὸ κενὸν ἄπειρον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀσώματον· ἐν τῷ
κόσμῳ δ' ὅμως αὐτῷ οὐδὲν κενόν, ἀλλ' εἶναι οὗτος ἡνωμένος
(*τοῦτο γὰρ ἀναγκάζει τὴν τῶν οὐρανίων πρὸς τὰ ἐπί-
γεια σύμπνοιαν καὶ συντονίαν*). Ἀσώματος καὶ ἄπειρος
εἶναι καὶ ὁ χρόνος, τὸν ὁποῖον ὀρίζουν «διάστημα (ἐκτασιν)
τῆς τοῦ κόσμου κινήσεως». Ὁ κόσμος εἶναι διηρθρωμένη
ἐνότης, τῆς ὁποίας τὰ μέρη διὰ τοῦ διήκοντος πνεύματος
σχηματίζονται καὶ εἰδοποιοῦνται, εἶνε κεκραμένα ἅμα καὶ δια-
κεκριμένα τὸ ἐν ἀπὸ τὸ ἄλλο (*κρᾶσις διόλου*). Τὰ πάντα
διατελοῦν ἐν ἀμοιβαίᾳ ἐπιδράσει (*συμπάθεια τῶν ὄλων*)
καὶ ἐν διατάξει ἱεραρχικῇ. Ὑπάρχουν τῷ ὄντι πολλοὶ βαθμοὶ
εἰδοποιήσεως καὶ σχηματισμοῦ τῶν ὄντων, διότι ὑπάρχουν
πολλοὶ βαθμοὶ τόνου τοῦ σπερματικοῦ λόγου, ἦτοι ἀπὸ τῶν
κατωτάτων, τῶν ἀνοργάνων, τῶν ὁποίων ἰδιότης εἶναι *ἡ
ψιλὴ ἔξις*, ὅσον λίθων καὶ ξύλων, μέχρι τῶν ἀνωτάτων, τῶν
ἐμψύχων τὰ ὁποῖα ἔχουν *αἰσθησιν καὶ ὁρμὴν* ἢ τάσιν πρὸς
ἐνέργειαν («τῶν ἡνωμένων σωμάτων τὰ μὲν ὑπὸ ψιλῆς ἔξεως
συνέχεται, τὰ δὲ ὑπὸ φύσεως, τὰ δὲ ὑπὸ ψυχῆς· καὶ ἔξεως
μὲν ὥς λίθοι καὶ ξύλα, φύσεως δὲ καθάπερ τὰ φυτὰ, ψυχῆς
δὲ τὰ ζῶα»).

Τῶν Στωϊκῶν ἡ κοσμολογικὴ θεωρία εἶναι *τελολογικὴ*
κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν Ἐπικουρείων, ἡ ὁποία
εἶναι *μηχανικὴ*· ἐν ᾧ ὁ Ἐπίκουρος ἡσπασθῇ τοῦ Δημο-
κρίτου τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν, οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἀνέρχονται
εἰς τὸν Ἡράκλειτον. Πρῶτος ὁ βαθυνοῦστατος Ἐφέσιος
ἐδίδαξεν ὅτι ἐκ τοῦ πυρὸς τὰ πάντα γίνονται καὶ εἰς τὸ πῦρ
τελευτῶσι («ὁ κόσμος ἦν αἰεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται πῦρ αἰεί-
ζωνον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα»). Δια-
φερόμενοι ὡσαύτως πρὸς τοὺς Περιπατητικούς, πρεσβεύοντας
τὴν ἀφθαρσίαν τοῦ κόσμου, οἱ Στωϊκοὶ ἀκολουθοῦν τὸν

Ἡράκλειτον καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν ἦτοι τὸν Ἐμπεδοκλέα καὶ τοὺς Πυθαγορείους καὶ παραδέχονται τὸ φθαρτὸν τοῦ κόσμου καὶ τὴν περιοδικὴν αὐτοῦ **ἐκπύρωσιν** καὶ **διακόσμησιν** (ἦτοι ἀναδημιουργίαν καὶ ἀποκατάστασιν). «Ὁ Θεός, ἐδίδασκον, ἀφθαρτός ἐστι καὶ ἀγέννητος, δημιουργὸς ὢν τῆς **διακοσμῆσεως**, κατὰ χρόνων ποιάς περιόδους **ἀναλίσκων εἰς ἑαυτὸν τὴν ἅπασαν οὐσίαν καὶ πάλιν ἐξ ἑαυτοῦ γεννῶν**». Μετὰ πάροδον ὥρισμένων περιόδων ὁ ὅλος κόσμος ἀναλύεται εἰς πῦρ, ἵνα διὰ τοῦ σπερματικοῦ λόγου καὶ τῆς ἀνανεουμένης πυκνώσεως τοῦ πυρὸς ἀνελιχθῇ ἐκ νέου. Κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν ἐπανέρχονται οἱ σπερματικοὶ λόγοι εἰς τὸν θεῖον λόγον, ὁ ὁποῖος πάλιν ἀναδημιουργεῖ τὰ πράγματα. Πρὸς τοῦτο παρὰ τὸν αἰώνιον Δία ἐμφανίζονται καὶ οἱ ἐπὶ μέρους θεοί, ὃ ἥλιος, ἡ σελήνη οἱ ἀστέρες, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ὡς λογικά, ἔμψυχα, οὐράνια ὄντα. Ὁ δὲ ὑψιστος Θεός, ὁ πάντας τοὺς θεοὺς ἐμπεριλαμβάνων καὶ διὰ πάντων τῶν πραγμάτων διήκων καὶ ὢν ἅμα ἡ εἰμαρμένη, ἐνεργεῖ εἰς τὸν νέον κόσμον μὲ τὴν αὐτὴν ἀπαράβατον κανονικότητα, μὲ τὴν ὁποίαν καὶ εἰς τὸν παλαιόν, ὥστε νὰ ἐπανέρχωνται τὰ αὐτὰ καὶ πρόσ-
ωπα καὶ πράγματα καὶ ἐπὶ μέρους γεγονότα: «Θὰ εἶναι πάλιν Σωκράτης καὶ Πλάτων καὶ καθεὶς ἐκ τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ἰδίους καὶ φίλους καὶ συμπολίτας καὶ θὰ πάσχη τὰ ἴδια καὶ μὲ τοὺς αὐτοὺς θὰ συναναστρέφεται καὶ εἰς τὰ αὐτὰ θ' ἀσχολῆται, καὶ κάθε πόλις καὶ χωρίον καὶ ἀγρὸς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀποκαθίσταται· γίνεται δὲ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ παντὸς οὐχὶ μίαν φορὰν, ἀλλὰ πολλὰς ἢ μᾶλλον ἐπ' ἄπειρον, καὶ αἰωνίως τὰ αὐτὰ πράγματα ἀποκαθίστανται».

Τῆς ἐκπυρώσεως τὸ δόγμα ἀπὸ τῆς Στοᾶς πιθανώτατα εἰσεχώρησεν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος γράφει ἐν τῇ Β'. καθολικῇ ἐπιστολῇ του: «οἱ δὲ νῦν οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ τῷ αὐτῷ λόγῳ (δηλ. τῷ θεῷ) τεθησαυρισμένοι εἰσὶ, **πυρὶ τηρούμενοι** εἰς ἡμέραν κρίσεως κτλ.» καὶ κατωτέρω: «κατὰ τὴν παρουσίαν τῆς τοῦ Θεοῦ ἡμέρας **οὐρανοὶ πυρούμενοι** λυθήσονται καὶ **στοιχεῖα καυσούμενα** τήκεται. Καινοὺς δὲ οὐρανοὺς, καὶ γῆν

καινήν κατὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ προσδοκῶμεν». Καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς ἀνευρίσκομεν τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς τοῦ κόσμου εἰμαρμένης (Karma) καὶ περὶ τῆς αἰωνίας παλιγγε-
 γεσίας τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ πόση ἡ διαφορὰ ἀνατολικῆς καὶ ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως! Τὸν μὲν Ἰνδὸν ἢ περὶ τοῦ Karma καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων σκέψις προάγει εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ζωῆς καὶ εἰς τὸν ἐνδόμυχον πόθον ἐκπνοῆς τῆς ψυχῆς του εἰς τὸ αἰώνιον Μηδὲν (Nirvana-Parinirvana), ἀλλ' ἐν τῇ Στοᾷ ἡ αὐτὴ σκέψις γίνε-
 ται ἰσχυρὸν ἐλατήριον εἰς τὸ νὰ τεχνουργηθῇ τὸ ζωτικώτατον τοῦτο καὶ χαρακτηριστικώτατον φιλοσόφημα τῆς ἀρχαιότητος, εὐρίσκει δὲ θερμὸν θιασώτην κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἄνδρα δαψιλοῦς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐμπεφορημένον, τὸν Νίτσε, ὅστις κηρύττει τὴν φιλοσοφίαν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς δράσεως ἐν τῇ ζωῇ. Ὑπὸ τὸ ἐκπρεπὲς περιβλεπόμενον τῆς τολ-
 μηρᾶς λέξεως καὶ τοῦ ἀλλοκότου ποιητικοῦ ὕφους του δια-
 φαίνεται ὁ πυρὴν τοῦ Σιωῆκου θεωρήματος: «Καὶ γνωρίζετε ἀκόμη τί εἶναι δι' ἐμὲ ὁ κόσμος; νὰ σᾶς τὸν δείξω εἰς τὸν ἰδικόν μου καθρέπτην; Ὁ κόσμος οὗτος: τέρας δυνάμεως, χωρὶς ἀρχὴν χωρὶς τέλος, στερεόν, ἀδαμάντινον ποσὸν δυνά-
 μεως, τὸ ὅποῖον οὔτε μεγαλύτερον οὔτε μικρότερον γίνεται, τὸ ὅποῖον δὲν ἐξαντλεῖται, ἀλλὰ μόνον μεταβάλλεται, ὥς ὅλον ἀναλλοιώτως μέγα, οἶκος χωρὶς ἔξοδα καὶ ζημίας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς αὐξήσεις χωρὶς ἔσοδα, ὑπὸ τοῦ «Μηδενὸς» περι-
 κεκλεισμένος ὥς ὑπὸ τοῦ ὀρίου του, τίποτε συγκεχυμένον, τίποτε σπάταλον, τίποτε ἀπείρως ἐκτατόν, ἀλλ' ὥς ὠρισμένη δύναμις εἰς ὠρισμένον χώρον ἐναποκειμένη, καὶ οὐχὶ εἰς χώρον, ὁ ὁποῖος εἶναι κάπου «κενός», ἀλλ' ὥς δύναμις παν-
 ταχοῦ, ὥς ἐνέργεια δυνάμεων καὶ δυναμικῶν κυμάτων ἅμα ἐν καὶ πολλά, ἐδῶ αὐξανόμενος καὶ ἅμα ἐκεῖ ἐλαττούμενος, πέλαγος ἐπ' ἀλλήλας ὀρμητικῶς ἐπιφερομένων καὶ πλημμυ-
 ρουσῶν δυνάμεων, αἰωνίως μεταβαλλόμενος, αἰωνίως ἐπα-
 νακάμπτων, μὲ ἀπειρα ἔτη ἀποκαταστάσεως, μὲ ἀμπωτιν καὶ πλημμυρίδα τῶν μορφῶν του, ἐκ τοῦ ἀπλουστάτου ἐκφερόμενος εἰς τὸ πολυπλοκώτατον, ἐκ τοῦ ἡρεμωτάτου, συμπαγεστάτου, ψυχροτάτου εἰς τὸ διαπυρότατον, ἀγριώτα-

τον, πρὸς ἑαυτὸ ἀντιπατικώτατον, καὶ εἶτα πάλιν ἀπὸ τοῦ πολλαπλοῦ ὑποστρέφων εἰς τὸ ἀπλοῦν, ἀπὸ τῶν ἀντιφάσεων ὀπίσω εἰς τὴν ἡδονὴν τῆς ἁρμονίας, παρουσιάζων τὴν δύναμιν τοῦ ἀκόμη καὶ εἰς ταύτην τὴν ἰσότητα τῶν δρόμων καὶ τῶν ἐτῶν του, ἑαυτὸν εὐλογῶν ὡς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὀφείλει νὰ ἐπανέλθῃ, ὡς γένεσιν, ἡ ὁποία κανένα κορεσμόν, κανένα χορτασμόν, κανένα κάματον δὲν ἤξεύρει». Καὶ ἀλλαχοῦ: «ἡ ζωὴ αὕτη, καθὼς τώρα τὴν ζῆς καὶ τὴν ἔζησες, θὰ τὴν ζήσης κατ' ἀνάγκην ἀκόμη μίαν φορὰν, ἀκόμη ἀπείρους φοράς· καὶ ἐν ταύτῃ δὲν θὰ εἶναι τίποτε νέον, ἀλλὰ κάθε λύπη καὶ ἡδονή, κάθε λογισμὸς καὶ στεναγμὸς καὶ πᾶν ἁρρήτως μικρὸν καὶ μέγα τῆς ζωῆς σου θὰ σοῦ ἐπανέλθῃ, καὶ ὅλα κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ ἀκολουθίαν¹».

Ἐν τῷ κόσμῳ τὰ πάντα εἶναι ὁσοῦς διατεταγμένα ὑπὸ τῆς διὰ πάντων τῶν πραγμάτων ἄχρι καὶ τῶν ἀτιμοτάτων καὶ φαυλοτάτων διηκούσης θεότητος, ἥτις εἶναι *εἰμαρμένη, πρόνοια, φυσικὸς νόμος*. *Εἰμαρμένη*, διότι τὰ πάντα συνέπλεξε δι' αὐστηροῦ εἰρμοῦ αἰτίων καὶ αἰτιατῶν (*ἔστι δ' εἰμαρμένη αἰτία τῶν ὄντων εἰρομένη ἢ λόγος καθ' ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται*)· πρὸς τὴν εἰμαρμένην ὀφείλει πᾶς ἕκαστος νὰ προσαρμόζεται, ὁ μὲν σοφὸς ἐκὼν, ὁ δὲ ἄφρων ἄκων. *Πρόνοια*, διότι ὁ Θεὸς εὐποιοητικῶς καὶ φιλανθρωπῶς οὕτω τὰ πάντα διεκόσμησεν, ὥστε ὁ ἄνθρωπος ἀπολύτως νὰ πιστεύῃ εἰς τὴν διοίκησίν του. *Φυσικὸς νόμος*, κατὰ τὸν ὅποιον οἱ ἀστέρες ἐν τῷ οὐρανῷ ὀφείλουν νὰ διανύουν τὴν πορείαν των, ὅπως οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς. Αἰσιοδοξοῦντες οἱ Στωϊκοὶ ἔλεγον ὅτι ὁ κόσμος εἶναι τέλειος («τέλεον μὲν οὖν ὁ κόσμος σῶμά ἐστι»), ἀλλὰ δὲν εἶναι τέλεια τὰ μέρη τοῦ κόσμου («τῷ πρὸς τὸ ὅλον πῶς ἔχειν καὶ μὴ καθ' αὐτὰ εἶναι»). Ἐντεῦθεν ἐξήγουν τὴν ὑπαρξίν τοῦ κακοῦ. Τὸ κακὸν δὲν εἶναι τοῦ Θεοῦ ἔργον, ἀλλ' ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον κατὰ μοιραίαν ἀνάγκην. Ὁ ἄνθρωπος, μὴ ἀναγνωρίζων ἐν τῇ ἀνοησίᾳ του τὸν Θεὸν ὡς εἰμαρμένην, ὡς πρόνοιαν, ὡς νόμον, φαντάζεται ὅτι δύναται νὰ ὑπεκφύγῃ τὸ θέλημα

¹ Nietzsche, Also sprach Zarathustra.

αὐτοῦ, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἁμαρτάνει. Τοῦ κακοῦ λοιπὸν δὲν εἶναι παρὰίτιος ὁ Θεός, ἀλλ' εἶναι τοῦτο ἀναγκαῖον πρὸς τὸ ὄλον (*γίνεται γὰρ* (ἢ κακία) *αὕτη πως κατὰ τὸν τῆς φύσεως λόγον καί, ἵνα οὕτως εἴπω, οὐκ ἀχρηστώως γίνεται πρὸς τὰ ὅλα· οὐδὲ γὰρ ἂν τἀγαθὸν ἦν*)· οὔτε δὲ εἶναι δυνατόν νὰ ἄρωμεν ἐκ τοῦ κόσμου τὴν κακίαν οὔτε εἶναι καλὸν νὰ ἀρθῇ. Ἀλλ' ἐν τῇ πράξει νικᾷ ἡ τοῦ Θεοῦ παντοδυναμία, τρέπουσα τὸ κακὸν εἰς ἀγαθόν. Κατὰ ταῦτα οἱ Σταῖκοι γίνονται οἱ πρῶτοι εἰσηγηταὶ τῆς θεωρίας τῆς Θεοδικίας, ὡς ταύτην πρῶτος ὠνόμασεν ὁ συστηματικῶς περὶ αὐτῆς πραγματευθεὶς Γερμανὸς Λεῖβνίτος. Τὰς θεολογικὰς δοξασίας τῆς Στοᾶς εὐρίσκομεν ὑποτετυπωμένας εἰς τὸν θεσπέσιον καὶ μεγαλοπρεπῆ πρὸς τὸν Δία ὕμνον τοῦ διαδεχθέντος τὸν Ζήνωνα Κλεάνθους. Εἰς τὸν ὕμνον τοῦτον διαφαίνεται τὸ δόγμα, ὅτι μία πνευματικὴ δύναμις διήκει διὰ τοῦ παντός καὶ εἶναι ἡ πηγὴ πάσης ἐν τῷ κόσμῳ τελουμένης πράξεως «πλὴν ὅποσα ρέξουσι κακοὶ σφετέρησιν ἀνοίαις». Μόνος ὁ ἄνθρωπος εἶναι θείου γένους (*ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν*) καὶ μόνος αὐτὸς δύναται νὰ ὑπακούῃ ἢ νὰ μὴ ὑπακούῃ εἰς τὴν θείαν βούλησιν, ἂν καὶ τέλος ἡ ἀντίστασις του εἶναι ματαία, διότι καὶ πρὸς τὴν οἰκίαν φύσιν του καὶ πρὸς τὴν φύσιν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Θεοῦ ἀντίκειται. «Ὁδήγει με, Θεέ μου, καὶ σὺ ᾧ Πεπρωμένη, ὅπου ἀπὸ σᾶς εἶμαι προσωρισμένος· διότι θάκολουθήσω ἀδιστακτως. Ἀλλ' ἐὰν γίνω κακὸς καὶ δὲν θέλω, οὐχ ἦττον θὰ σὲ ἀκολουθήσω». Σημειωτέον δὲ ὅτι τὴν φράσιν *ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν* δὲν ἀπηξίωσε νὰ μεταχειρισθῇ ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐν τῷ πρὸς Ἀθηναίους λόγῳ του μεταβαλὼν ὀλίγον: «ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὡς καὶ *τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι: τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν*». Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρ τῆς Στοᾶς γίνεται φανερός καὶ ἐκ τούτου· δὲν ἀπέστεργε τὴν μαντικὴν οὐδ' ἀπέκρουε τὴν πίστιν τῶν πολλῶν εἰς τὰς διοσημίας καὶ τοὺς χρησμούς καὶ τὰς προφητείας, πλὴν ὅτι προσεπάθει νὰ ἐρμηνεύσῃ ταῦτα κατὰ τὴν ἰδίαν τῆς ἀποψιν, ὅπως οὕτω γεφυρώσῃ τὸ χάσμα μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας τοῦ λαοῦ.

Παραδεχόμενοι οἱ Στωϊκοὶ ὅτι πραγματικὸν εἶναι μόνον τὸ ὑλικόν, τὸ ἐπὶ μέρος αἰσθητόν, οὐδεμίαν ἀπέδιδον ἀξίαν εἰς τὸ δόγμα Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἰδέας ἢ τοῦ καθολικοῦ πηγαζούσης ἀληθοῦς γνώσεως καὶ περὶ τῆς αὐτοτελοῦς σημασίας τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν. Πᾶσα γνώσις κατ' αὐτοὺς εἶναι ἀπόρροια αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων, ἐξαρτᾶται ὅλως ἐκ τῆς ἐμπειρίας· ὥστε ἡ Στωϊκὴ *γνωσιολογία* εἶναι ἐμπειρικὴ. *Φαντασία* ἦτοι παράστασις εἶναι ἡ διὰ τῶν αἰσθήσεων *τύποις ἐν τῇ ψυχῇ* τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀντικειμένου ἢ *ἀλλοιώσις τῆς ψυχῆς*. *Κριτήριον τῆς ἀληθείας* εἶναι ἡ *καταληπτικὴ φαντασία*, τ. ἔ. ἡ παράστασις ἢ καταλαμβάνουσα τὴν ψυχὴν καὶ διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς κατασπῶσα αὐτὴν εἰς συγκατάθεσιν. Διὰ πολλῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν γεννᾶται ἡ *ἐμπειρία* καὶ ἀπὸ ταύτης κατὰ μικρὸν αἱ *ἐννοιαί*, αἱ τε φυσικαὶ καὶ ἀνεπιτέχνητοι (αἱ ψυχολογικαί, ὡς λέγομεν σήμερον, ἐννοιαί) καὶ αἱ τεχνικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ αἱ δι' ἐπιμελείας καὶ διδασκαλίας φιλοτεχνούμεναι. Αἱ φυσικαὶ ἐννοιαί καλοῦνται καὶ *προλήψεις*, ὡς αὐτομάτως γεννῶμεναι εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ οἰοεὶ *προλαμβάνουσαι* τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐννοιῶν, κρίσεων καὶ συλλογισμῶν ἀκολουθοῦν οἱ Στωϊκοὶ καθόλου τὴν Ἀριστοτελικὴν λογικὴν πλὴν ἐλαχίστων τινων διαφορῶν (λ. χ. αἱ δέκα κατηγορίαι περιορίζονται εἰς τέσσαρας). Ἄλλ' αἱ καθολικαὶ ἐννοιαί κατ' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχουσιν καθ' ἑαυτάς, δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξιν, ἀλλ' εἶναι ἐν ἡμῖν, εἶναι *ὑποκειμενικαὶ (ἐννόηματα ἡμέτερα τὰς ἰδέας ἔφασαν· ἐννόημα δὲ ἐστὶ φάντασμα διανοίας οὔτε τι ὄν οὔτε ποίον)*.

Καθὼς ὁ Σωκράτης καὶ πάντες σχεδὸν οἱ Σωκρατικοί, οὕτω καὶ οἱ Στωϊκοὶ ἀπεφαινόντο ὅτι ὑψιστον τέλος καὶ σκοπὸς τοῦ βίου εἶναι ἡ *εὐδαιμονία (εὐροία βίου)*. ἐπιτυγχάνεται δὲ ὁ σκοπὸς οὗτος διὰ τῆς *ἀρετῆς* ἢ τοῦ *κατ' ἀρετὴν ζῆν*. Ἐὰν ἀρετὴ παντὸς πράγματος εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ τελειότης, τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀρετὴ ἐγκτεται εἰς τὴν ὀρθήν, τ. ἔ. κατὰ φύσιν διαγωγὴν, εἰς τὸ *ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*. Ἡ *Ἠθικὴ* τῶν Στωϊκῶν στηρίζεται ἐπὶ τῆς πανθεικῆς

θεωρίας των· θεῖος λόγος, εἵπομεν ἀνωτέρω, δημιουργεῖ τὸν κόσμον, διήκει διὰ πάντων τῶν μερῶν αὐτοῦ καὶ ποιεῖ αὐτὸν ζῶον λογικόν. Ἄλλ' ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι **ἀπόσπασμα** τοῦ θείου, συγγενῆς ἄρα καὶ ὁμοειδῆς. Ὡς ὁ θεῖος λόγος εἶναι ἡ ἐσωτάτη οὐσία τοῦ κόσμου, οὕτως ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὀφείλομεν ἄρα νὰ ζῶμεν, ὅπως ἡ φύσις τοῦ κόσμου ἢ ἡ φύσις τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ἀπαιτεῖ· ἐὰν θέλωμεν νὰ εὐροῇ ὁ βίος ἡμῶν, ὀφείλομεν νὰ ὑπακούωμεν εἰς τὸν κοινὸν νόμον, τὸν ὀρθὸν λόγον. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Ἐπικουρεῖους δὲν παρεδέχοντο τὴν ἡδονὴν ὡς τέλος, ἀλλ' ὡς **ἐπιγέννημα** τοῦ ζῆν κατ' ἀρετὴν, ἡ ὁποία **αὐτὴ δι' ἑαυτὴν εἶναι αἰρετή**. Οὐχὶ τῆς ἡδονῆς ἡ ζήτησις, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἐπίκουρος, ἀλλ' ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρησίας εἶναι ἡ πρώτη καὶ φυσικὴ ὁρμὴ: «τὴν δὲ πρώτην ὁρμὴν φασὶ τὸ ζῶον ἴσχειν ἐπὶ τὸ τηρεῖν ἑαυτό». Ὅταν ἐπιτυγχάνῃ ὁ ἀνθρώπος νάποκτήσῃ τὰ οἰκεῖα πρὸς τὴν φύσιν του, ἐπιγεννᾶται ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ἡδονὴ ὡς παρακλούθημα τοῦ ἐπιτευχθέντος τέλους.

Τὴν ἀρετὴν ἐνόμιζον οὐχὶ **ἔξιν** τῆς ψυχῆς, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ **διάθεσιν ἀνεπίτατον καὶ ἀνάνετον**, τ.ἔ. μὴτε ἐπίτασιν μὴτε ἀνεσιν ἢ ἐλάττωσιν ἐπιδεχομένην. Διακρίνουν δὲ τέσσαρας **πρώτας** ἀρετάς, φρόνησιν ἀνδρείαν δικαιοσύνην σωφροσύνην, αἱ ὁποῖαι **ἀντακολουθοῦσιν ἀλλήλαις**, ὥστε ὁ ἔχων μίαν ἔχει πάσας. Διότι πᾶσαι πηγάζουν ἀπὸ μιᾶς μόνης ἀρχῆς τῆς σοφίας ἢ φρονήσεως, ἡ ὁποία οὐ μόνον κατέχει τὴν πρώτην θέσιν, ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς ἄλλας περιλαμβάνει παριστώσας τριπλὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἀνδρεία εἶναι ἐπιστήμη ἢ φρόνησις ἐν ὑπομενετέοις, δικαιοσύνη φρόνησις ἐν ἀπονεμητέοις, σωφροσύνη φρόνησις ἐν αἰρετέοις, καὶ αὐτὴ ἡ φρόνησις εἶναι ἐπιστήμη ὧν ποιητέον καὶ ὧν οὐ ποιητέον. Αἱ ἀρεταὶ αὗται εἶναι **ἀγαθὰ**, τὰ ἐναντία δὲ τῶν ἀρετῶν, ἥτοι ἀφροσύνη ἀδικία κτλ. **κακά**. Ὅσα δὲ μὴτε ὠφελοῦσι μὴτε βλάπτουσιν, οἷον ζωὴ, ὑγεία, ἡδονὴ κάλλος, πλοῦτος κτλ., καὶ τὰ ἐναντία τούτων, θάνατος, νόσος, πόνος, αἷσχος, πενία κτλ., εἶναι **ἀδιάφορα**.

Πρῶτοι οἱ Στωϊκοὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν ἠθικὴν ἐπιστήμην

τὴν ἔννοιαν τοῦ **καθήκοντος**. Καθήκον καλεῖται πράξις ἀγαθὴ καὶ καθήκουσα ἥτοι ἀρμόζουσα εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, πράξις δι' ὁρῶν λόγων δικαιολογουμένη. «Καθήκοντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὥς ἔχει γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις». Πᾶν τὸ παρὰ τὸ καθήκον γινόμενον εἶναι ἁμάρτημα. Τὸ δὲ καθήκον **τελειωθὲν γίνεται κατόρθωμα**, ἥτοι ἀγαθὴ πράξις ἀπορρέουσα ἐκ γνώμης ὁρθῆς καὶ γνώσεως σαφοῦς, ὅποια εἶναι τὰ κατ' **ἀρετὴν ἐνεργήματα** τοῦ σοφοῦ, οἷον τὸ **φρονεῖν**, τὸ **δικαιοπραγεῖν** κτλ. Διατυπῶντες οὕτω οἱ Στωϊκοὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φθάσουν εἰς τὴν ἔννοιαν ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν ἔφθασεν ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ἡ ταυτίζουσα τὸ καθήκον μὲ τὴν **ἠθικὴν ὑποχρέωσιν**. Ἡ ἔννοια τῆς τοιαύτης ὑποχρεώσεως ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους, κατὰ τοὺς ὁποίους εὐδαιμονία καὶ ἄκρον ἀγαθὸν ἦσαν ἀναποσπάστως συνδεδεμένα. Δὲν ἦτο λοιπὸν δυνατόν νὰ ἐπέλθῃ εἰς ἀρχαίου φιλοσόφου τὸν νοῦν νὰ εἴπῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πράττουν πᾶν ὅτι εἶναι εἰς αὐτοὺς λυσιτελές καὶ ἀπειλητικῶς νὰ ἐπιτάξῃ εἰς αὐτοὺς τὴν ἰδίαν τῶν εὐδαιμονίαν. Ἡ ἀρχαία ἠθικὴ δὲν ἦτο ἐπιτακτικὴ, ἀλλὰ προτρεπτικὴ, παραινετικὴ. Ἐννοιαὶ ὑποχρεώσεως καὶ κατηγορικῆς προστακτικῆς (Κάντιος) ἔχουν λόγον ἐν ἠθικῇ, ἡ ὁποία διακρίνει τὸ ἀγαθὸν ἀπὸ τὴν εὐδαιμονίαν. Καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ νεωτέρα ἠθικὴ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναμφιβόλως ἐπέδρασαν τὰ χριστιανικὰ δόγματα.¹ Ὁ πράττων τὸ

¹ Ἐννοεῖται ὅτι καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δὲν λείπουν φιλόσοφοι, οἱ ὅποιοι ἀπορρίπτουν τὴν ἔννοιαν τῆς ὑποχρεώσεως, ὥς ὁ Nietzsche, ὁ ὁποῖος ὑπεράνω τοῦ καθήκοντος τάσσει τὴν ἔφεσιν τῆς δυνάμεως καὶ ὑπεροχῆς, ὁ Fouillée, κατὰ τὸν ὅποιον τὸ καθήκον εἶναι βούλησις· «ὁ ἄνθρωπος αὐθορμήτως καὶ πείθων αὐτὸς ἑαυτὸν προάγει νὰ πραγματοποιήσῃ ἐν τῇ ἀτομικῇ του συνειδήσει, ἐν τῇ κοινωνικῇ συνειδήσει, ἐν τῷ κόσμῳ ὁλοκλήρῳ ἰδεώδη τάξιν, ἡ ὁποία νὰ εἶναι καθολικὴ, καθὼς ἡ νόησις του (Morale des idées-forces, σελ. 194). Καὶ κατὰ τὸν J. M. Guyau ἡ ἠθικὴ δὲν ἔχει καμμίαν χρεῖαν τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς τοῦ καθήκοντος, διότι ἡ

ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἀλλαχοῦ θὰ εὐδαιμονήσῃ, ἐν τοῖς οὐρανοῖς θὰ εἶναι πολὺς ὁ μισθὸς αὐτοῦ. Ἄλλ' ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην φιλόσοφος, πρωῒμως ἀπαλλαγείς ἀπὸ τὰς ἐπικρατούσας θρησκευτικὰς δοξασίας, τοιοῦτό τι δὲν ἐφάνταζετο· τὴν εὐδαιμονίαν περιώριζεν εἰς τοῦτον τὸν κόσμον.

Πρὸς ἐπιτέλεισιν τοῦ τελείου καθήκοντος ἀνάγκη ὁ φιλόσοφος νὰκολουθεῖ τὸν λόγον, δύναται δὲ νὰ πράττῃ τοῦτο, εἰὰν ἀπὸ τὴν ψυχὴν του ἀπομακρύνῃ πάσας τὰς ἐπιταρατούσας αὐτὸν δυνάμεις. Εἶναι δὲ αὗται τὰ πάθη, τὰ ὁποῖα τὸν ἡθικῶς πράττοντα ἀποσπῶσιν ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἐμπλέκουν εἰς τὰς λύπας καὶ τὰς τέρψεις τῆς ζωῆς. Πάθος εἶναι *ἄλογος καὶ παρὰ φύσιν ψυχῆς κίνησις ἢ ὁρμὴ πλεονάζουσα*. Τὰ πάθη εἶναι τέσσαρα, ἐπιθυμία φόβος λύπη ἡδονή. Αἱ ἄλογοι αὗται ὁρμαὶ διαταράσσουν τὴν ὁρθὴν σχέσιν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, εἶναι ἁμαρτίαι αἱ ὁποῖαι ἐνσκιρροῦνται μεταβάλλονται εἰς ψυχικὰ ἀρρωστήματα. Διὰ τοῦτο ὁ σοφὸς ὀφείλει νὰ καταπολεμῇ αὐτά, νὰ εἶναι *ἀπαθής*. Ἡ στωικὴ *ἀπάθεια* δὲν εἶναι παντελὴς ἀναλγησία καὶ ἀναισθησία, δὲν σημαίνει ἀπουσίαν παντὸς συναισθηήματος καὶ πάσης ἐπιθυμίας, ἀλλὰ κατὰπνιξιν ἐκείνων τῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἐκ πλημμελοῦς ἐκτιμήσεως τῶν ἑξωτερικῶν πραγμάτων. Ἡ ὅλη λοιπὸν ἔντασις τῆς συναισθηματικῆς ἡμῶν ὁρμῆς, ἡ ὅλη ἐνέργεια τῆς ἡμετέρας ζωῆς εἰς ἐν τὸ ἀναγκαιότατον ὀφείλει νὰ συγκεντρουῖται, εἰς τὴν ὁρθὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς βουλήσεως. Διότι οὐχὶ τὰ ἑξωτερικὰ πράγματα εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐπικίνδυνα, ἀλλ' αἱ περὶ αὐτῶν ἴδιαι ἡμῶν σφαλεραὶ γινώμαι (*τὰ πράγματα οὐχ ἄπειται τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἔξω ἕστηκεν ἀτρεμοῦντα, αἱ δὲ ὀχλήσεις ἐκ μόνῃς τῆς ἐνδον ὑπολήψεως*). Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἔχομεν τὴν δύναμιν οὕτω νὰ κανονίζωμεν τὰς γνώμας ἡμῶν καὶ οὕτω νὰ εἴμεθα κύριοι τῶν σκέψεών μας, ὥστε νὰ μὴ βλέπωμεν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν

ἡμετέρα ζωτικὴ δύναμις μᾶς ἐπωθεῖ ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τὴν ἡθικὴν προᾶξιν, πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἐνέργειαν (Esquisse d'une morale sans obligation, 1885).

ἀλήθειαν· καὶ ἂν τὴν δύναμιν ταύτην χρησιμοποιοῦμεν, διὰ νὰ γνωρίζωμεν σαφῶς τὴν ἀρετὴν τούτου, τὸ ὅποιον εἶναι ὄντως ἀγαθόν, καὶ τὴν ἀδιαφορίαν πάντων τῶν ἄλλων πραγμάτων, δυνάμεθα τὴν ὅλην μας ἀγάπην καὶ τὴν ὅλην μας ἐπιθυμίαν νὰ κατευθύνωμεν πρὸς τὸ πρῶτον. Ἐὰν λοιπὸν εἰλικρινῶς καὶ σταθερῶς προαιρώμεθα τὸ ἀγαθόν, οὐδεὶς δύναται νὰ μᾶς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ τὸ ἀποκτήσωμεν. «Δύνασαι νὰ εἶσαι ἀήττητος, λέγει ὁ Ἐπὶ κτήτος, ἐὰν δὲν κατέρχεσαι εἰς ἀγῶνα, κατὰ τὸν ὅποιον δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν σου νὰ νικήσῃς».

Ἀντὶ τῶν παθῶν εἰσηγόν οἱ Στωϊκοὶ τὰς *εὐπαθείας*, ἥτοι τὰ εὐλόγα συναισθήματα τὰ μὲ τὴν ὁρτὴν τῶν πραγμάτων κρίσιν συνδεδεμένα: τὴν *χαρὰν* (ἐναντίαν πρὸς τὴν ἡδονήν), τὴν *εὐλάβειαν* (ἐναντίαν πρὸς τὸν φόβον), τὴν *βούλησιν* (ἐναντίαν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν). Βούλησις δὲ εἶναι *εὐλογος ὀρεξις*, εὐλάβεια *εὐλογος ἐκκλισις*, χαρὰ *εὐλογος ἐπαρσις*. Τῆς χαρᾶς εἶδη εἶναι *τέρψις* *εὐφροσύνη* *εὐθυμία*.

Διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς καὶ διὰ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν παθῶν μορφοῦται ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος, ὁ *σπουδαῖος* κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν *φθῶλον* καὶ *ἀφρονα*, καὶ πραγματοῦται μέχρι τινὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ σοφοῦ κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς. Ὁ σοφὸς μόνος εἶναι *ἀπαθής*, διότι εἶναι ἀνέμπτωτος ἥτοι ἀπερίπτωτος εἰς πεπλανημένας ἐκτιμήσεις τῶν ἑξωτερικῶν πραγμάτων· *ἄτυφος*, διότι δὲν ἡξεύρει διαφορὰν δόξης καὶ ἀδοξίας· *ἀκίβδηλος*, διότι ἀποφεύγει νὰ παριστάνῃ τὸν ἑαυτὸν του καλύτερον παρ' ὅσον εἶναι· *ἀπράγμων*, ἥτοι δὲν ἀναμιγνύεται εἰς τὰ πράγματα τῶν ἄλλων, καθὼς ἀποφεύγων νὰ κάμνῃ τι παρὰ τὸ καθῆκον· *δὲν λυπεῖται*, διότι ἡ λύπη εἶναι ἄλογος συστολὴ τῆς ψυχῆς· εἶναι *θεῖος*, διότι ἔχει ἐν ἑαυτῷ θεόν· *θεοσεβής*, διότι εἶναι ἔμπειρος τῶν περὶ θεῶν νομίμων· *ἱερεὺς*, διότι ἔχει ἐρευνήσῃ τὰ περὶ θυσιῶν, ἰδρύσεων ἱερῶν, καθαρῶν καὶ τῶν τοιούτων· *μόνος ἐλεύθερος*, διότι ἑλευθερία εἶναι ἀρχὴ ἀνυπεύθυνος, μόνος δὲ ὁ σοφὸς γνωρίζει τὸ ἀγαθὸν καὶ κακόν, ὥστε δὲν ἔχει καμμίαν χρείαν νὰ δίδῃ εὐθύναν τῶν πράξεών του εἰς τοὺς μὴ γνωρίζοντας.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν διατυπωμένη εἰκὼν τοῦ σοφοῦ ὑπερβάλλει τὸ μέτρον· ὁ σοφὸς τῆς Στοᾶς εἶναι ὁ ὑπεράνθρωπος. Τοῦτο εἶναι τόσῳ μᾶλλον ἀληθές, καθ' ὅσον προσένεμον εἰς αὐτὸν καὶ πάντα τὰ τεχνικὰ καὶ φυσικὰ προτερήματα· ἔλεγον ὅτι εἶναι **ἀρχικός, δικαστικός, ρητορικός**· ἐπίσης **μέγας, ἄδρὸς, ὑψηλός, ἰσχυρός**. Εἶναι δὲ γνωστὸν τὸ περὶ τούτου σκῶμμα τοῦ ποιητοῦ Ὅρατίου. Ἀλλὰ δὲν ἦσαν οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς τόσον ἀφελεῖς, ὥστε νὰ πιστεύουν εἰς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν τοιούτου σοφοῦ, καὶ μάλιστα ὠμολόγουν ὅτι πλὴν ἴσως τοῦ Σωκράτους, Ἀντισθένης καὶ Διογένης οὐδεὶς ἄλλος οὐδ' ἐκ τῶν Στωϊκῶν κανεὶς ἐπραγματοποίησε τὸ ἰδεῶδες τοῦτο. Ἀλλὰ πάντως οἱ ἀποθιέσαντες τὸν κόσμον ὠφείλον κατὰ λογικὴν ἀνάγκην νὰ καταλήξουν καὶ εἰς τὴν ἀποθίεσιν τοῦ μικροκόσμου καὶ νὰ παραστήσουν τὸν σοφὸν ὡς θεάνθρωπον. Τὰς δὲ τοιαύτας περιγραφὰς τοῦ ἰδεώδους σοφοῦ ὀφείλομεν καθόλου νὰ ἐκδεχόμεθα μᾶλλον ὥς προτροπὰς, τὰς ὁποίας ὁ Στωϊκὸς ἀπηύθυνε πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους, ὥς τάσιν διηνεκῇ ἰσχυρῶν τὴν ψυχὴν ἀνθρώπων, ὅπως ὑπὲρ τὰ τυχαῖα καὶ ὑπὲρ τὰς μεταβολὰς τοῦ θνητοῦ βίου ἀννῶνται εἰς συνείδησιν τοῦ καλυτέρου μέρους, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ αφαιρεθῇ ἀπὸ αὐτοῦς, ἤτοι τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως. Διότι οἱ Στωϊκοὶ ἐδόξαζον, ὅτι καὶ ὁ Κάντιος: «τὸ μόνον ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖον ἀπολύτως δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀγαθόν, εἶναι ἡ ἀγαθὴ βούλησις», καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὅψιν τὰ ἀποτελέσματα τῆς. Ἡ ἀγαθὴ βούλησις εἶναι ὁ μόνος θησαυρός, τὸν ὁποῖον κανεὶς δὲν δύναται νὰ μᾶς ἀφαιρέσῃ, ἡ κακὴ βούλησις τὸ μόνον κακόν, τοῦ ὁποίου εἴμεθα ὑπεύθυνοι καὶ τὸ ὁποῖον ὀφείλομεν νὰ φοβώμεθα. Ἡ βούλησις εἶναι πάντοτε κυρία ἑαυτῆς, ἐὰν ἐπαρκῇται εἰς τὴν οἰκείαν ἑαυτῆς ἐνέργειαν καὶ δὲν ἀποβλέπῃ εἰς ἐξωτερικὰ ἀποτελέσματα. Τῆς δὲ ὀρθῶς νοουμένης Στωϊκῆς ἀπαθείας ἐπακολούθημα ἦτο τὸ ὅτι ἐπετρέπετο εἰς τὸν σοφὸν νὰ τερματίζῃ τὴν ζωὴν του (αὐτοχειρία), ἀλλ' οὐχὶ ὁπωσδήποτε καὶ ὅποτεδήποτε, ἀλλ' δι' εὐλόγους αἰτίας (**εὐλογος ἐξαγωγή βίου**), ἐὰν δηλ. ἔπρεπε

νὰ ἐπιτελέσῃ καθήκον ἢ ἐνέσκηπτε ἐσχάτη τις ἀνάγκη (*εὐλόγως ἐξάξει ἑαυτὸν τοῦ βίου ὁ σοφὸς καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων, κὰν ἐν σκληροτέρᾳ γένηται ἀλγηδὼν ἢ πηρώσῃσιν ἢ νόσοις ἀνιάτοις*).

Ἄλλὰ ποία ἡ σχέσις τοῦ σοφοῦ πρὸς τὴν κύκλῳ κοινωνίαν τῶν φαύλων καὶ πονηρῶν ἀνθρώπων, μεταξὺ τῶν ὁποίων γεννηθεὶς ὀφείλει νὰ ζῇ καὶ νὰ δρᾷ; Ὁ κυνισμός, ὡς γνωστόν, καταλύων τὴν ἰδέαν τῆς πατρίδος, ἐκήρυξε πρῶτος τὴν **κοσμοπολίτειαν** («μόνην ὀρθὴν πολιτείαν εἶναι τὴν ἐν κόσμῳ»). Τὸ δόγμα τοῦτο τῶν Κυνικῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἐγκολπωθῇ ὁ ἐπιφανὴς τῆς Στοᾶς κτίστης, λαμβανόμενων ὑπ' ὅψιν τῶν καιρῶν, κατὰ τοὺς ὁποίους ἤκμασεν. Τὰ στενὰ ὅρια τῆς πόλεως ὡς κράτους, ἐντὸς τῆς ὁποίας Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐπεζήτησαν νὰ πραγματώσουν τὰ πολιτικά ἰδεώδη των, δὲν ἐπῆρκουν πλέον εἰς τὰ ἰδεώδη ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν κατόπιν μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων σύμπασα ἡ πεπολιτισμένη ἀνθρωπότης, ἀφανιζομένων τῶν ὁρίων τῶν ἐθνικοτήτων, συνήγετο εἰς ἐνότητα, τὴν δὲ ἔννοιαν, τῆς πόλεως διεδέχετο ἡ ἔννοια τῆς **οἰκουμένης**. Ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ζήνωνος, ὅστις ἄλλως καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι εἶχεν ἀντιληφθῇ τὴν ἀνάμειξιν Ἑλλήνων καὶ Φοινίκων, ἤρχισεν ἡ συγχώνευσις ἀνατολῆς καὶ δύσεως, ἡ ὁποία ὕστερον ἐτελεσιουργήθη διὰ τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας. Ἄλλ' ἐνῶ τοῦ κυνισμοῦ ἡ τάσις ἦτο ὅλως ἀτομική, ἦτοι πῶς ὁ φιλόσοφος νὰ θραύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς ὑφισταμένης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς τάξεως καὶ νὰ παράσῃ εἰς τὸ ἄτομον μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν κινήσεως, ἢ Στοά, χωρὶς νὰ παραιτήσῃ ὅλως τὴν τάσιν ταύτην, ἀνυψοῦται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνίας τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου οὐσιῶδες προσὸν εἶναι ἡ τάξις καὶ ἡ συνοχή. Οὕτω παρὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ σοφοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τοῦ ἔξωθεν κόσμου ἀνευρίσκει μόνον ἐν τῇ ἰδίᾳ διαγωγῇ τὴν βάσιν βίου τελείου καὶ εὐδαίμονος, παράκειται τὸ ἰδεῶδες κοινωνίας καθολικῆς περιλαμβανούσης ἅπαντα τὸν πεπολιτισμένον κόσμον.

Καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἦτο ἀπότοκον τῆς πανθείας τῶν Στωϊκῶν. Διὰ τοῦ κόσμου παντὸς διήκει ἐνιαία δημιουργικὴ

δύναμις, ὁ **λόγος**. Μετὰ τοῦ κόσμου τούτου στενῶς συνάπτονται οἱ ἐν αὐτῷ οἰκοῦντες ἄνθρωποι, ὥς ἔχοντες ἐντὸς ἑαυτῶν τὸν λόγον. Ἐνεκα τοῦ λογικοῦ χαρακτῆρος τῶν οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἱκανοὶ νὰ εἶναι πολῖται τῆς ὑψίστης πολιτείας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὸν κόσμον. «Εἰ τὸ νοερὸν ἡμῖν κοινόν, καὶ ὁ λόγος, καθ' ὃν λογικοὶ ἐσμεν, κοινός· εἰ τοῦτο, καὶ ὁ προστακτικὸς τῶν ποιητέων ἢ μὴ λόγος κοινός· εἰ τοῦτο, πολῖται ἐσμέν· εἰ τοῦτο, πολιτεύματός τινος μετέχομεν· εἰ τοῦτο, ὁ κόσμος ὥσανεὶ πόλις ἐστὶ.» (Μάρκος Αὐρήλιος.) Διὰ τοῦ λόγου, ὥς διὰ κρίκου ἐσωτερικοῦ, συνδέονται πάντες οἱ ἄνθρωποι. Ὅπου δὲ ἡ ἐσωτερικότης τοσοῦτον ἐξαίρεται, ἐκεῖ αἱ ἐξωτερικαὶ διαιρέσεις ἀφανίζονται ἀπέναντι τούτου, τὸ ὁποῖον εἶναι εἰς ὅλους κοινὸν καὶ οὐσιῶδες. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης συνδέσεως προκύπτει ἔννοια καθολικότητος ἄγνωστος μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Εἰς πάντα πλησίον ὀφείλομεν νὰ ἐκτιμῶμεν καὶ νὰ βοηθῶμεν **τὸν ἄνθρωπον**. Οὔτε τὸ ἔθνος οὔτε τὸ κράτος τόσον μᾶς ἀδελφώνει, ὅσον ὁ καθολικὸς λόγος. Τοῦτο, τὸ ὁποῖον θεωρητικῶς διετύπωσαν οἱ ἀρχαιότεροι Στωϊκοί, ἀποβαίνει διὰ τοὺς ὕστερον σοφοὺς τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ὑποκείμενον ἀμέσου συναισθήματος καὶ πρακτικῆς ἐξηγήσεως. Ἡ ἰδέα τῆς ἀδελφικῆς κοινότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων γίνεται ἰσχυρὰ δύναμις, ἡ εἰκὼν τοῦ ὁργανισμοῦ ἀπὸ τῆς πόλεως μεταφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ὅλην καὶ πάντα τὰ λογικὰ ὄντα θεωροῦνται μέλη ἐνὸς μόνου σώματος (Σενέκας). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πολίτης **πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις ὥσπερ οἰκίαι εἰσὶν**. Καθὼς ἡ πόλις εἶναι σύστημα ἀνθρώπων ἀπὸ νόμου διοικούμενον, οὕτω καὶ ἡ τοῦ κόσμου κοινωνία διοικεῖται ὑπὸ νόμου, περὶ τοῦ ὁποίου λέγει ὁ Χρῡσίππος: «ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεὺς θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τε εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχυρῶν καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ τοῦτο κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων, καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν οὐ ποιητέον». Ὁ νόμος οὗτος δὲν ἐπιβάλλεται ἔξωθεν, ἀλλ' εἶναι ἀπόρροια τοῦ καθολικοῦ

λόγου. Ὁ νόμος ὁ τοῦ κόσμου κρατῶν εἶναι ἐνδόμυχος ζωτικὸς νόμος, ὁ συνέχων τὰ μέρη αὐτοῦ δεσμὸς καὶ εἰς ἕκαστον μέρος προσκρίνων τὸ ἰδιαίτερον ἔργον, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ἐκπληρώσῃ ἐντὸς τοῦ ὅλου. Ὅχι μόνον ἡ ἐξωτερικὴ τύχη ἐκάστου μέρους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου τούτου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ αὐτοῦ εὐδαιμονία στηρίζεται ἐπὶ τῆς μετὰ τοῦ νόμου τούτου συναφείας: «Πρῶτον μὲν κείσθω, ὅτι μέρος εἰμὶ τοῦ ὅλου ὑπὸ φύσεως διοικουμένου· ἔπειτα ὅτι ἔχω πῶς οἰκείως πρὸς τὰ ὁμογενῆ μέρη. Τούτων γὰρ μεμνημένος, καθότι μὲν μέρος εἰμὶ, οὐδενὶ δυσαρεστήσω τῶν ἐκ τοῦ ὅλου ἀπονεμομένων· οὐδὲν γὰρ βλαβερὸν τῷ μέρει ὃ τῷ ὅλῳ συμφέρει· οὐ γὰρ ἔχει τι τὸ ὅλον ὃ μὴ συμφέρει ἑαυτῷ· καθ' ὅσον δὲ ἔχω πῶς οἰκείως πρὸς τὰ ὁμογενῆ μέρη, οὐδὲν πράξω ἀκοινώνητον, μᾶλλον δὲ στοχάσομαι τῶν ὁμογενῶν καὶ πρὸς τὸ κοινῇ συμφέρον πᾶσαν ὁρμὴν ἄξω καὶ ἀπὸ τοῦναντίου ἀπάξω». (Μ. Αὐρήλιος). Τοῦτο περὶ πάντων μὲν τῶν μερῶν τοῦ κόσμου ἰσχύει, μάλιστα δὲ περὶ τῶν λογικῶν ὄντων, τῶν ἀνθρώπων.

Ἐπὶ τῆς κοινότητος τοῦ **νόμου** στηρίζεται ἡ κοινότης τοῦ **δικαίου**. Τὸ δίκαιον, τὸ ὁποῖον μέλλει νὰ ἐπικρατήσῃ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, δὲν εἶναι ὑπὸ τούτων θετόν, ἀλλ' ὑπάρχει **φύσει**. Εἶναι δεδομένον μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου λόγου τοῦ διέποντος τὸν κόσμον. Τὸ φυσικὸν δίκαιον τὸ μεθ' ἡμῶν γεννηθὲν ὄχι μόνον προέχει κατὰ τὴν ἀξίαν παντὸς ἄλλου ἀνθρωπίνου δικαίου, ἀλλὰ προηγείται κατὰ χρόνον. Ἡ Στοὰ δηλ. ἀκολουθοῦσα τὸν κυνισμόν παραδέχεται τὴν ἀρχέγονον εὐδαιμόνα καὶ ὀλβίαν κατάστασιν τῶν ἀνθρώπων, ὅποτε ἐπεκράτει τελείως τὸ δίκαιον ἐκεῖνο, καὶ τὴν ἀπὸ τῆς καταστάσεως ταύτης προϊοῦσαν κατὰπτωσιν καὶ διαφθοράν. Ἐκ τοῦ ὅτι εἴμεθα κοσμοπολῖται («ὡς Ἀντωνῖνος,» λέγει ὁ Μ. Αὐρήλιος, «ἔχω πατρίδα τὴν Ρώμην, ὡς ἄνθρωπος τὸν κόσμον») γεννᾶται τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς πάντα ἄλλον, ἀκόμη καὶ πρὸς τοὺς ταπεινοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἐχθρούς. Οὕτως ἀναπτύσσεται ἡ ἔννοια τῆς **φιλανθρωπίας**, ἔννοια ὅλως ξένη τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Τὸ συναίσθημα τοῦτο ἐπικρατῶ-

νεται ἀκόμη περισσότερον ἐκ τῆς περὶ θεοῦ εὐρυτέρας ἐννοίας: ὡς τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς ὀφείλομεν νὰ συμπεριφερώμεθα πρὸς πάντας ὡς ἀδελφοί, νὰ ἀγαπῶμεν ἀλλήλους. Διὰ τῆς φιλανθρωποῦ ταύτης διαθέσεως ἐμφυσᾶται ζωογόνος πνοὴ καὶ εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις: αἱ διαφοραὶ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς, δούλου καὶ ἐλευθέρου, Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ἐν θεωρίᾳ πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, ἐξαφανίζονται. Καθὼς ὑπάρχει εἰς θεῖος λόγος, οὕτως ὑπάρχει ἐν δίκαιον, εἰς νόμος, μία πολιτεία. Ὑπεράνω τῶν θετῶν νόμων τῶν κρατῶν ἴσταται τὸ φυσικὸν δίκαιον. Ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου στωϊκὴ αὕτη διδασκαλία ἤσκησε μεγίστην ροπὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου· οὕτω λ. χ. οἱ ὕστερον ρωμαῖοι νομολόγοι δὲν ἀπώκνησαν νὰ κατακρίνουν τὴν δουλείαν ὡς ἄθεσμον καὶ ἄδικον.

Ἐκ τῆς ἀποτόμου ἀπ' ἀλλήλων διαφορᾶς τοῦ κοινωνιολογοῦ ἰδεώδους τῶν Στωϊκῶν καὶ τῆς ἐν τῇ πραγματικότητι πολιτικῆς καταστάσεως προέκυψεν εἰς αὐτοὺς τὸ ζήτημα, ἐὰν ὁ σοφὸς ὀφείλῃ νὰ πολιτεύεται. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Ἐπικουρεῖους, οἱ ὅποιοι τὴν περὶ τὰ πολιτικὰ ἀσχολίαν ἐθεώρουν ἐπιβλαβὴ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀτόμου, οἱ Στωϊκοὶ δὲν ἀπέστεργον ταύτην (*πράττειν τὰ κοινὰ καὶ πολιτεύεσθαι τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ φύσιν ἐστί*). Καὶ ἂν δὲ τὸ κοινωνιολογικὸν ἐκεῖνο ἰδεῶδες παρίσταται εἰς ἡμᾶς σήμερον καθαρὸν φαντασιόκημα, ¹ ὅμως ἐν τῇ πράξει δὲν

¹ Eine reine Phantasmagorie ὀνομάζει ὁ R. Pöhlmann, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, tom. 2, σελ. 347 κ.ἐ. Τὰ κοινωνιολογικὰ διδάγματα τῆς Στοᾶς μᾶς ὑπενθυμίζουν ἰδέας, ὅποια ἀναφαίνονται κατὰ τὸν νεώτερον σοσιαλισμὸν ἢ κοινωνισμὸν εἰς τὴν *βασιλείαν τοῦ θεοῦ* παρὰ Φίχτε, εἰς τὴν association universelle τοῦ Saint Simon καὶ εἰς τὸ *παγκόσμιον κοινωνικὸν κράτος* τοῦ K. Rodbertus, ἀλλὰ μὲ τὴν διαφορὰν, ὡς παρατηρεῖ ὁ προμνημονευθεὶς Γερμανὸς ἱστορικός, ὅτι «ἡ μία κοινωνία» τοῦ νεωτέρου κοινωνισμοῦ νοεῖται ὡς αὐστηρῶς ὀργανωμένη κοινωνία, ἐνῶ τὸ κοσμοπολιτικὸν ἰδεῶδες τῆς Στοᾶς, ὡς τοῦλάχιστον διετύπωσεν αὐτὸ ὁ Ζήνων, ἀναφέρεται εἰς κοινωνικὴν κατάστασιν ἀπληθυσμένην πολιτικῶν θεσμῶν καὶ πολιτικῶν δικαίων, καὶ συγχωνεύεται ὁλοσχερῶς μὲ τὴν ἐννοιαν τῆς ἰδεῶδους ἐκείνης.

ἔλειπον τότε σύντονοι ἀπόπειραι Στωϊκῶν φιλοσόφων, ὅπως ἐπιδράσουν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ πολιτικοῦ βίου κατὰ τὰς ἰδίας των ἀρχάς. Τοῦ Κλεομένου, τοῦ μεγάλου φρονος ἐκείνου βασιλέως τῆς Σπάρτης, ὅστις μετὰ τοῦ Ἁγίδος ἐπειράθη νᾶναστήσῃ τὴν Λυκούργειον πολιτείαν, Στωϊκὸς ἦτο ὁ ἀγαπήσας τὸ ἀνδρῶδες καὶ προσεκκαύσας τὴν φιλοτιμίαν, Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης. Ὁ δὲ Πλούταρχος, αὐστηρὸς ἄλλως τῆς Στοᾶς ἐπικριτής, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῶν τοιούτων τοῦ Σφαίρου παρορητικῶν εἰσηγημάτων, λέγει τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα: «Ὁ δὲ στωϊκὸς λόγος ἔχει τι πρὸς τὰς μεγάλας φύσεις καὶ ὀξείας ἐπισφαλὲς καὶ παράβολον, βαθεῖ δὲ καὶ πρᾶφ κεραννύμενος ἤθει μάλιστα εἰς τὸ οἰκεῖον ἀγαθὸν ἐπιδίδωσιν». Μετὰ πολλῆς ζωηρότητος καὶ ἐναργείας παρέστησε τῆς Στοᾶς τὴν ἐπίδρασιν εἰς τὰ τῶν Ρωμαίων πράγματα ὁ ἡμέτερος Μ. Ρενιέρης ἐν τῷ βιβλίῳ του *Περὶ Βλοσίου καὶ Διοφάνους, ἔρευναι καὶ εἰκασίαι*. Καὶ οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες ἦσαν συνετοὶ σύμβουλοι τοῦ Τιβερίου Τράκχου, ἀλλ' ἰδίᾳ ὁ φίλτατος αὐτοῦ Κυμαῖος Στωϊκὸς Βλόσσιος ἦτο ὁ ἐμβαλὼν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μεγαλεπιβόλου ρωμαίου δημάρχου γόνιμα σπέρματα γενναίων βουλευμάτων. Οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐφρόνουν, ὅτι ὁ σοφὸς ὀφείλει παντὶ σθένει νὰ συντελῇ εἰς τὴν πραγμάτων τῶν τοῦ ἰδεῶδους τῆς Σχολῆς, εἰς τὴν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ κοινωνίᾳ τελείαν ἐπικράτησιν τοῦ θείου καὶ φυσικοῦ νόμου: *ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν ἰδίῳις ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος, ἧ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συνιρεφομένης*.

Προσπαθοῦντες οἱ Στωϊκοὶ νὰ ἐπιδράσουν ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως ἤρχισαν σὺν τῷ χρόνῳ νᾶναγγνωρίζουν τὴν τραχύτητα καὶ ὑπέρμετρον αὐστηρότητα

φυσικῆς καταστάσεως, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν χρειάζεται τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον. Διότι τὸ φυσικὸν τοῦτο δίκαιον συμφωνεῖ μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, καθὼς καὶ μὲ τοὺς νόμους τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ἀρχεὶ τοῦ παντός καὶ καθορίζει τὴν πορείαν του.

τῶν ἀρχῶν των. Πόσον ἀντίθετος πρὸς τὴν πραγματικότητα ἦτο ἡ ἐξαισία ἐκείνη εἰκὼν τοῦ σοφοῦ! Καὶ τοῦτο λοιπόν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀντιπάλων σχολῶν αἱ σφοδραὶ ἐπικρίσεις, μάλιστα δὲ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Καρνεάδου, ἠνάγκαζον αὐτοὺς νὰ ὁμαλίζουν καὶ μεταρρυθμίζουν εἰς τὸ μετριώτερον τὰ δόγματά των. Οὕτως εἰσάγεται ἡ ἔννοια τῆς *προκοπῆς*, ἵνα διὰ τοῦ *προκόπτοντος* γεφυρωθῇ τὸ ἀπότομον χάσμα μεταξὺ φαύλου καὶ σοφοῦ. Ἀλλ' ὥς συστηματικοὶ τῆς Στοᾶς μεταρρυθμισταὶ καὶ ἀνακαινισταὶ ἐμφανίζονται ἄνδρες δύο, Παναίτιος ὁ Ρόδιος (180 - 109 π. Χ.) καὶ ὁ ἐξ Ἀπαμείας τῆς Συρίας μαθητῆς του Ποσειδώνιος (135 - 54 π. Χ.), οἱ ἀρχηγέται τῆς λεγομένης *μέσης Στοᾶς* κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγίνε λόγος, καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν, τῆς ὁποίας, κυριώτατοι ἀντιπρόσωποι εἶναι ὁ Λ. Α. Σενέκας, ὁ Μουσώνιος, ὁ Ἐπίκτητος, ὁ Μ. Αὐρήλιος.

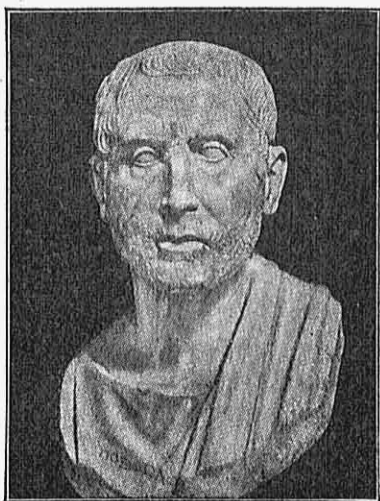
Διατρίψας ὁ Παναίτιος τὸν περισσότερον χρόνον ἐν Ρώμῃ ἀνῆκε μετὰ τοῦ διασήμου ἱστορικοῦ Πολυβίου εἰς τοὺς περὶ τὸν Σκιπίωνα τὸν νεώτερον καὶ Λαίλιον φιλομούσους καὶ φιλειδήμονας ἄνδρας. Αὐτὸς δὲ εἶναι ὁ μάλιστα συντελέσας εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ στωϊκοῦ φιλοσοφήματος παρὰ Ῥωμαίοις· διότι ἀναμφιβόλως τῆς Στοᾶς τὰ δόγματα προσηρμόζοντο κάλλιστα πρὸς τὸν αὐστηρὸν χαρακτῆρα τῶν ἀρχαιοτέρων Ῥωμαίων. Ἀλλ' ἵνα καταστήσῃ ταῦτα ἀσπαστά, προσεπάθησε νὰφαιρέσῃ ἀπ' αὐτῶν τὸν πανθεικὸν ἐκείνον καὶ μυστικὸν χαρακτῆρα των. Ἀπέκρουε τὴν διὰ τῆς ἐκπυρώσεως περιοδικὴν παλιγγενεσίαν τοῦ κόσμου. Δὲν ὑπάρχει κατ' αὐτὸν καμμία εἰμαρμένη τοῦ κόσμου· οὐδεμία ἔξω τοῦ ἀνθρώπου μυστηριώδους δύναμις τοῦ κόσμου κατεξουσιάζει καὶ καταναγάζει αὐτόν· ὁ ἴδιος αὐτοῦ λόγος, ὁ ἀνθρώπινος λόγος, οὐχὶ ὁ θεῖος ἐκείνος, εἶναι ἡ ἰδίᾳ ἐκάστου μοῖρα. Τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τοῦ λαοῦ, εἰς τὰς ὁποίας πολλὴν σημασίον ἀπέδιδεν ἡ ἀρχαία Στοά, ὁ Παναίτιος κατεφρόνει. Οὔτε μαντικὴν παραδέχεται οὔτε ἀστρολογίαν οὔτε τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῶν διαφορῶν θεοτήτων πρὸς στήριξιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ὡς σκοπὸν τοῦ βίου ἔθετε τὸ νὰ ζῇ ἕκαστος κατὰ τοὺς ἰδίους βιοτικὸς ὅρους καὶ

οὐχὶ κατὰ τὴν ἀκαμπτον βούλησιν θεότητος ὑπερκειμένης τῶν δυνάμεών του. Ἐπὶ παντὸς ἀνθρώπου ἔχει τὴν ὅλην ροπὴν ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ του καὶ αἱ σχέσεις αἱ βιοτικά, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἐγεννήθη. Αἱ προσωπικαὶ ἐκάστου δυνάμεις, οὐχὶ ἀπρόσωπὸν τι καὶ παντέλειον ἰδεῶδες καθορίζει τὴν ἠθικὴν ἀξίαν. Ἐθεώρει ὡς αἵρετὰ καὶ ἀξίαν ἔχοντα ἀκόμη καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, οἷον ὑγείαν, ἰσχύν, πλοῦτον. Ἀλλὰ τότε τί γίνεται τὸ κατὰ τὴν ἀρχαίαν Στοᾶν ἰδεῶδες τοῦ σοφοῦ; Κατὰ τὸν Παναίτιον ὁ σοφὸς παριστᾷ τὸ ἔπακρον τοῦ τελείου λόγου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἴσος μὲ τὸν θεῖον λόγον. Ἀλλὰ τοιοῦτος λόγος δὲν ὑπάρχει εἰς ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων ἕκαστος κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν ἔχει λόγον διάφορον, ἀλλ' ἀτελῆ. Οὕτω λοιπὸν δημιουργεῖται διπλοῦν ἰδεῶδες, τὸ τοῦ σοφοῦ, τὸ ἀνέφικτον εἰς τοὺς πολλούς, καὶ τὸ τοῦ κοινοῦ καὶ ἀτελοῦς ἀνθρώπου. Ἀλλὰ τοιουτοτρόπως καθιδρύεται καὶ ἡ διδασκαλία διπλῆς ἠθικῆς, διδασκαλία, ὡς παρατηρεῖ ὁ Eucken, ἀκανθώδης καὶ ἐπισηφαλῆς.

Τοῦ Παναϊτίου τὴν διδασκαλίαν τὴν τόσον προσηροσμένην πρὸς τὰς δοξασίας τῶν Ρωμαίων ἐπεσκίασε καὶ παρηυδοκίμησεν τὸ φιλοσόφημα τοῦ δαιμονίου μαθητοῦ τού Ποσειδωνίου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ μέγιστος πολυτίτωρ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὁ «ἐπιστημονικώτατος τῶν Στωϊκῶν» κατὰ τὸν Γαληνόν. Ἦτο ὄχι μόνον φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ ὀξύς ἐρευνητὴς εἰς τὴν ἱστορίαν, γεωγραφίαν, ἱατρικὴν καὶ θεολογίαν, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῶν σωζομένων ἔργων ἄλλων συγγραφέων, οἵτινες ρητῶς ἢ ἀρρήτως ἠντλησαν ἀπὸ τῶν βιβλίων αὐτοῦ ὡς ἀπὸ πηγῆς πολυχεύμονος· διότι ἀνυψῶς τὰ ἔργα αὐτοῦ τούτου τοῦ μεγάλου Στωϊκοῦ ὁ χρόνος ἠφάνισεν. Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς φιλοσοφίας, τὸν ὁποῖον δίδει, καταφαίνεται ἡ ὅλη κατεύθυνσίς του: «Φιλοσοφία ἀσκήσις σοφίας· σοφία δὲ ἐπιστήμη θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων καὶ τῶν τούτων αἰτιῶν». Ἐπανεκάμπτων εἰς τὸν μυστικισμόν τῆς ἀρχαίας Στοᾶς πρεσβεύει τὸ δόγμα τῆς ἐκπυρώσεως, καὶ ἀνερχόμενος εἰς τὰς πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφους, Ὁρφικούς καὶ Πυθαγορείους, καὶ εἰς τὸν μαθητὴν τοῦ Σωκράτους, τὸν Πλάτωνα, ἀποδίδει αὐτῇς εἰς τὴν Στωικὴν φιλο-

σοφίαν τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρά της. Ἀνιδρύει τὴν διδασκαλίαν τῆς μαντικῆς καὶ ἐγκαινίζει τὴν θεωρίαν τῶν **δαιμόνων**. Πῶς μερικοὶ ἐκ τῶν ἀνθρώπων συνδέονται ἀμέσως μὲ τὸν Θεὸν (οἱ σπουδαῖοι, οἱ σοφοί), μερικοὶ δὲ ὄχι (οἱ φαῦλοι, οἱ ἄφρονες); Ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ἀρχαίας μυστικῆς διδασκαλίας, εἰσάγει τὸν **ἀγαθὸν δαίμονα**, τὸν θεόν, ὅστις αἴφνης εἰσέρχεται εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἀγαθὸς δαίμων οἰκεῖ ἐντὸς ἡμῶν, ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος ἐν τῷ ἄνθρωπῳ, ὁ **ἔσω ἄνθρωπος** τοῦ Ἀπ. Παύλου. Ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατέπεσεν εἰς τοῦτο τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖον εἶναι τοῦ πνεύματος «βάρος καὶ τιμωρία», τῆς ψυχῆς «εἰρκή». Δὲν συγγενᾶται μὲ τοῦτο τὸ σῶμα, οὐδὲ θὰ συναπολεσθῇ μετ' αὐτοῦ, ἀλλὰ μετὰ θάνατον θὰ καταταχθῇ εἰς τὴν χώραν τῶν δαιμόνων καὶ ἐκεῖθεν κατὰ θεῖον θέλημα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ἢ, ὡς λέγει ὁ Ἀπ. Παῦλος, «ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ, οἰκοδομῇ ἐκ Θεοῦ ἔχομεν, οἰκίαν ἀχειροποίητον, αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς.» Εἰς τοῦ δαίμονος τούτου τὴν ὀρβὴν καὶ διαρκῇ θεραπέϊαν ἔγκειται ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀξία. Ὑψιστος ἡθικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι «νὰ ὑπακούῃ εἰς τὸν Θεόν» καὶ αὐτὸς οὕτως πάλιν νὰ γίνεται θεῖος. Ἀπαραίτητος δὲ τούτου ὅρος εἶναι ἡ παρὰ τοῦ ἀνθρώπου γνῶσις τῆς ἀληθοῦς οὐσίας καὶ τάξεως τοῦ παντός καὶ ἡ κατ' αὐτὸ μόρφωσις ἑαυτοῦ χωρὶς νὰ παρεκφέρεται ὑπὸ τῶν ἀλόγων ὁρμῶν τῆς ψυχῆς, τὰς ὁποίας ὀφείλει νὰ καταπνίγῃ ἐν ἑαυτῷ. Οὕτως εἰς τὸν μελετῶντα ἄνθρωπον ἀποκαλύπτεται ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, καὶ ὁ ἄνθρωπος γίνεται σοφός, θεῖος, ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Ἡ παρὰ Πλάτωνι θέα τῶν ἰδεῶν ἡ καθιστῶσα εὐδαίμονα τὸν φιλόσοφον καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπαινούμενος θεωρητικὸς καὶ μόνον εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀφιερωμένος βίος ὡς ἀληθῶς θεῖος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν συνήθη ἄνθρωπον βίον, ἐξαίρονται ὑπὸ τοῦ Ποσειδωνίου μέχρι φιλοσοφικῆς ἐκστάσεως. Ἡ θέα τοῦ οὐρανοῦ, ἡ γνῶσις τῶν ἀρμονικῶς κατὰ νόμους αἰωνίους περιφερομένων ἀστέρων εἶναι μάλιστα ἡ ὑπερυψοῦσα τὸν ἄνθρωπον ὑπὲρ ἑαυτὸν καὶ ἀμέσως πρὸς τὸ θεῖον ἐπισυνδέουσα. Διότι τὸ ὅμοιον διὰ

τοῦ ὁμοίου γινώσκεται, τὸ φῶς τοῦ ἡλίου διὰ τοῦ φωτὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ, ὁ καθολικὸς λόγος διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου, ὁ θεὸς διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν θεοῦ. Μεταρσιούμενος ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν θεὸν καὶ ἐκεῖθεν ἐπαναφέρον εἰς τὸν γήϊνον κόσμον συντεταμέναις τὰς ἠθικὰς δυνάμεις του κατορθώνει νὰ ὑποτάξῃ τὸν ἐπὶ γῆς βίον εἰς τὴν θείαν βούλησιν καὶ νὰ ποκτήσῃ τὴν ὁρθὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν ὁρθὴν φιλαυτίαν· διότι

Ποσειδώνιος

ἀγαπῶν ὁρθῶς ἑαυτὸν ἀγαπᾷ τὸν ἐν αὐτῷ θεόν, ἀγαπᾷ τὴν ἀληθῆ οὐσίαν του καὶ ἡ ἀγάπη αὕτη εὐρυνομένη μετατρέπεται εἰς καθολικὴν ἀγάπην τοῦ παντός, περιλαμβάνουσιν πάντα τὰ θείου λόγου μετέχοντα ὄντα. Διὰ τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς ταύτης θεωρίας του ἐπανέρχεται ὁ Ποσειδώνιος εἰς τὴν περὶ δικαίου καὶ κοσμοπολιτείας διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας Στοᾶς.

Τοῦ Ποσειδωνίου κυρίως τὰ δόγματα μεταβιβάζονται εἰς

τὴν *νέαν Στοάν*, ἣτις ἀκμάζει ἐπὶ τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Οἱ προμνημονευθέντες αὐτῆς ἀντιπρόσωποι κατ' οὐδέν προάγουσι τὸ στωϊκὸν φιλοσόφημα, ἀλλὰ διὰ τῶν συγγραμμάτων τῶν γίνονται οἱ διαπρύσιοι αὐτοῦ κήρυκες, μάλιστα δὲ τῶν ἠθικῶν δογμάτων του, πρακτικῶς διατυπωμένων. Εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν βιβλίων τούτων εὐρίσκουν οἱ τότε ἄνθρωποι παρηγορίαν καὶ ἀνακούφισιν. Ὁ Σενέκας μάλιστα εἶναι κατάμεστος Ποσειδωνιακῶν διδαγμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων ὅχι ὀλίγα ἀναφέρονται εἰς τὴν περὶ δαίμονος θεωρίαν. Διδάσκει τὴν καθολικὴν ἀγάπην καὶ ἀλληλεγγύην. Τὸν ἄνθρωπον νὰ ὠφελῶμεν ἐπιτάττει ἡ φύσις· τί διαφέρει ἂν εἶναι δοῦλος ἢ ἐλεύθερος, φύσει ἐλεύθερος ἢ ἀπελεύθερος; Πολυτίμητον τοῦ ρωμαίου στωικοῦ δίδαγμα εἶναι τὸ *homo res sacra homini*, ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἱερὸν πρᾶγμα.

Ὁ ἔξ Ἑραπόλεως τῆς Φρυγίας *Ἐπικτήτος* ἦτο δοῦλος καὶ εἶτα ἀπελεύθερος τοῦ Ἐπαφροδίτου, σωματοφύλακος τοῦ Νέρωνος. Ἀπελαθεὶς ἐπὶ αὐτοκράτορος Δομιτιανοῦ ἐκ Ρώμης, ἵδρυσεν σχολὴν εἰς Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου. Ὁ Ἐπικτήτος ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχαίαν Στοάν, μᾶλλον δὲ εἰς τὴν ρίζαν αὐτῆς, τὸν κυνισμόν. Καὶ παρ' αὐτῷ ἡ φιλοσοφία ἔχει χαρακτῆρα μᾶλλον θρησκευτικόν. Ὁ θεὸς εἶναι πάντων πατήρ, ὁ ἄνθρωπος *ἀπόσπασμα* τοῦ θεοῦ καὶ πρὸς αὐτὸν συγγενής. Ἐκ τῶν πραγμάτων τὰ μὲν εἶναι *ἐφ' ἡμῖν*, τὰ δὲ οὐκ *ἐφ' ἡμῖν*. Τὰ ἐφ' ἡμῖν συνοψίζονται εἰς τὴν ἀγαθὴν βούλησιν, πάντα δὲ τὰ ἑξωτερικὰ πράγματα εἶναι τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν, τὰ ὅποια καὶ ἐθεώρει *ἀδιάφορα*. Τῆς ζωῆς τὰ ἀγαθὰ πάντα πρέπει νὰ νομίζωμεν ὡς δανεισμένα καὶ μὴ ἔχοντα καμμίαν ἀξίαν, διηνεκῶς δὲ νὰ ἐξετάζωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ μετ' ὑπομονῆς νάντιμετωπίζωμεν τὰ ἐναντιώματα τῆς τύχης· *ἀνέχου καὶ ἀπέχου*.

Ἀντὶ τοῦ εὐτελοῦς τριβῶνος τοῦ Ἐπικτήτου ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία διὰ τοῦ Μ. Αὐρηλίου (121 - 180 μ.Χ.) περιβάλλεται τὴν βασιλικὴν πορφύραν, ἀπὸ τοῦ ταπεινοῦ δούλου ἀναβαίνει ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου. Ἀκολουθῶν τὸν Ποσειδώνιον ὁρμᾶται καὶ ὁ Μ. Αὐρηλῖος ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ

ἀνθρώπῳ **δαίμονος**. Ἡ θεότης ἀποκαλύπτεται εἰς ἡμᾶς διὰ τοῦ δαίμονος, τοῦ θεοῦ ἐν ἡμῖν, ὁ ὁποῖος κατευθύνει τὰ διαβήματα ἡμῶν καὶ διὰ τοῦ ὁποίου μετὰ θάνατον ἐπιστρέφωμεν εἰς τὴν θεότητα. Καὶ ὁ Μ. Αὐρήλιος εἶναι κῆρυξ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ δόγματος, ὥς τοῦτο δηλοῦται ἐκ τοῦ ἔργου «Τὰ εἰς ἑαυτόν,» τὸ ὁποῖον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς λογοτεχνίας ἐμφανίζεται ὥς τὸ πρῶτον παράδειγμα **μονολόγου** (Σκέψεις εἰς ἑαυτὸν ἀπευθυνόμεναι), εἶναι δὲ καὶ τιμαλφές

Μάρκος Αὐρήλιος

κειμήλιον ἐν τῇ φιλοσοφικῇ κληρονομίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄλλ' εἰς αὐτὸ βλέπομεν τὸν βασιλέα φιλόσοφον κυμαινόμενον μεταξὺ ἀντιθέτων συναισθημάτων. Συχνὰ μὲν ὑμνολογεῖ τοῦ κόσμου τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸ μεγαλεῖον : «ἡ ψυχὴ περιέρχεται τὸν ὅλον κόσμον καὶ τὸ περὶ αὐτὸν κενὸν καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν ἀπειρίαν τοῦ αἰῶνος ἐκτείνεται καὶ τὴν περιοδικὴν παλλίγενεσιν τῶν ὅλων ἐμπεριλαμβάνει καὶ περινοεῖ». Ἡ αἰωνιότης δύναται νὰ γίνῃ πρὸς ἡμᾶς ζωντανὸν παρόν. Διότι ἐν τῇ

ἐνεργείᾳ τῆς στιγμῆς δύναται νὰ συνοψισθῇ ὁλόκληρος ἡ ζωὴ, τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον. Διὰ τοῦτο ὁ σοφὸς ὀφείλει ὑψούμενος ὑπεράνω τῶν μικρῶν πραγμάτων «νὰ ζῇ ὡς ἐν ὄρει». Ἄλλ' ἡ σκέψις περὶ τῆς κτήσεως τῆς αἰωνιότητος ἐνδέχεται προσέτι νὰ ἐγγενήσῃ τὸ συναίσθημα, ὅτι ὁ ὅλος ἐν τῷ χρόνῳ βίος εἶναι κάτι ἀδιάφορον καὶ ἐνέργεια ἀνωφελῆς. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ πραγματικῶς νέον δι' ὅλων τῶν φαινομένων μεταβολῶν : «Ὅστις εἶδε τὸ σήμερον, εἶδε πᾶν ὅ,τι ἀπ' αἰῶνων ὑπῆρξε καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας θὰ ὑπάρχῃ. Διότι τὰ πάντα εἶναι ὅμοια καὶ ὁμοειδῆ». «Οὐδὲν νεώτερον

ὄψονται οἱ μεθ' ἡμᾶς, οὐδὲν περιττότερον εἶδον οἱ πρὸ ἡμῶν, ἀλλὰ τρόπον τινὰ ὁ τεσσαρακοντούτης, ἔὰν νοῦν ὁπωσοῦν ἔχη, πάντα τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐσόμενα ἐώρακε κατὰ τὸ ὁμοειδές». Ἄλλ' ὅπου εἰσάγεται τοιαύτη ἀθυμία καὶ ἀποδυσπέτησις, ἣ ὑπαρξίς ἀποβαίνει κάτι ἀπολύτως μάταιον. «πάντα ταῦτα, ὅσα ὄρᾳς, ὅσον οὐδέπω μεταβάλλει καὶ οὐκέτι ἔσται, καὶ ὅσων ἤδη μεταβολαῖς αὐτὸς παρατετύχηκας, συνεχῶς διανοοῦ. Ὁ κόσμος ἀλλοίωσις· ὁ βίος ὑπόληψις». Ἡ ματαιότης αὕτη γίνεται μάλιστα τὸ ἀσφαλέστατον καταφύγιον ἀπὸ πάντων τῶν κινδύνων καὶ ἀνησυχιῶν· προκύπτει ἡ τάσις τῆς παραιτήσεως τῆς ζωῆς μὲ τὰς χαρὰς καὶ τὰς λύπας τῆς ὥς πρᾶγματος ἀσημάντου καὶ Ἰσου μὲ τὸ μηδέν· «ὅλη ἡ γῆ στιγμή καὶ πόστον γωνίδιον ἡ κατοίκησις αὕτη;» Τί εἶναι δὲ ὁ ἀνθρώπινος βίος; «τούτου ὁ μὲν χρόνος στιγμή, ἡ δὲ οὐσία ρέουσα, ἡ δὲ αἴσθησις ἀμυδρά, ἡ δὲ ὅλου τοῦ σώματος σύγκρισις εὐσηπτος, ἡ δὲ τύχη δυστέκμαρτον, ἡ δὲ φήμη ἄκριτον· συνελόντι δὲ εἰπεῖν, πάντα τὰ μὲν τοῦ σώματος ποταμός, τὰ δὲ τῆς ψυχῆς ὄνειρος καὶ τυφός, ὁ δὲ βίος πόλεμος καὶ ξένου ἐπιδημία, ἡ δὲ ὑστεροφημία λήθη.» «Ὑβριζε, ὕβριζε ἑαυτήν, ὦ ψυχὴ τοῦ δὲ τιμῆσαι σεαυτὴν οὐκέτι καιρὸν ἔξεις· οὐ γὰρ ἱκανὸς ὁ βίος ἐκάστῳ· οὗτος δέ σοι σχεδὸν διήνυσται μὴ αἰδουμένην σεαυτήν, ἀλλ' ἐν ταῖς ἄλλων ψυχαῖς τιθεμένη τὴν σὴν εὐμοιρίαν». «Ἐκείνου μέμνησο, ὅτι ἐντὸς ὀλιγίστου χρόνου καὶ σὺ καὶ οὗτος τεθνήξεσθι, μετὰ βραχὺ δὲ οὐδὲ ὄνομα ὑμῶν ὑπολειφθήσεται.»

Οἱ μελαγχολικοὶ οὗτοι λόγοι τοῦ εὐγενοῦς, ἀλλὰ βαρυνθῆ-
 μου αὐτοκράτορος ἀπηχοῦν προδήλως τὰς ἐνδομύχους δια-
 θέσεις καὶ τὰ συναισθητάματα ὀλοκλήρου κόσμου κουρασμένου
 πλέον καὶ δυσέλπιδος. «Ὅπου δὲ ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται τόσον
 ταπεινὰ περὶ ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοῦ ἔργου του, ἐκεῖ, λέγει ὁ
 Eucken, κατ' ἀνάγκην ἀνακόπεται καὶ καταθραύεται πᾶσα
 θαρραλέα βούλησις καὶ ὁρμὴ πρὸς τὸ ζῆν, δὲν εἶναι δὲ
 δυνατὴ πλέον καμμία σταθερὰ ἀντίστασις κατὰ τῆς αὐξανο-
 μένης ἐσωτερικῆς ἐνδεΐας καὶ πενιχρότητος τοῦ βίου καὶ
 κατὰ μιᾶς αἰφνιδίας καταπτώσεως τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ χρόνος

τῶν συστημάτων τῆς πρακτικῆς σοφίας εἶχεν ἤδη λήξει. Τὰ συστήματα δὲ ταῦτα εἶχον λόγον ὑπάρξεως ἐν χρόνοις λεπτοῦ καὶ πλουσίου πολιτισμοῦ. Τότε ἤνοιξαν εἰς τὸ ἄτομον τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον του, ἀπεκάλυψαν νέα βᾶθη, ἔδωκαν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ του στήριγμα ἐναντίον τοῦ κόσμου, μάλιστα δὲ καὶ ὑπέρτερον τοῦ κόσμου. Συνήργησαν δραστηρίως εἰς τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἐφιλοτέχνησαν ἔργα, τὰ ὁποῖα εἰσέδυσαν εἰς ἀπάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις καθαίροντα τὸ φρόνημά των καὶ εὐγενίζοντα τὸ συναίσθημά των, καὶ κατέλιπον ἀθάνατα παραδείγματα ἀρετῆς. Ἄλλ' ἡ ἐνέργεια αὕτη, στηριζομένη μάλιστα ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἀτομικῆς ὁρμῆς, δὲν ἡδυνήθη πλέον νὰ ἐπαρκέσῃ, ὅτε τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ ἐκινδύνευσεν νὰ κατακρημνισθῇ καὶ ἡ ἀνθρωπότης ὤφειλε νὰ αναλάβῃ μέγαν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἰδίας πνευματικῆς ὑπάρξεως. Ἀπητοῦντο ριζικαὶ μεταμορφώσεις, ἡ δὲ μέχρι τοῦδε ἐπικρατοῦσα σοφία ἀπεδεικνύετο ἀνεπαρκὴς πρὸς τηλικοῦτον ἐγχείρημα. Ἄλλ' ὅλα ταῦτα δὲν ἡμπόδισαν, ὥστε αὕτη καὶ ἐπέκεινα τῆς ἐποχῆς τῆς καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀμέσου ἐνεργείας τῆς νᾶσκήσῃ μέγιστον ροπήν.»

Πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων τὰ ἔργα τῶν Στωϊκῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀρχαιοτέρων, δὲν διεσώθησαν, ὥς γνωστόν, πλήρη, ἀλλὰ μόνον ἐρείπια τούτων καὶ θάκη καὶ **σπαράγματα λόγων**. Ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τούτων, ἐπιμελῶς συνευλεγμένων, κατώρθωσεν ἡ θαυμαστὴ φερεπονία τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν νὰ συναρμόσῃ καὶ συναπαρτίσῃ ὅπως οὖν τὸ φιλοσοφικὸν τῆς Στοᾶς ἀρχιτεκτόνημα. Ὁ θέλων δὲ νὰ ἐγκύψῃ εἰς τὰ ὑψηλὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα βασανίζουν καὶ θὰ βασανίζουν αἰωνίως τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, δὲν δύναται νὰ μὴ εἰσέλθῃ μετ' εὐλαβείας εἰς τὴν Στοάν καὶ νὰ μὴ περισκοπήσῃ μετὰ θαυμασμοῦ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα καὶ τὸ ὅλον καὶ τὰς ποικίλας φάσεις τῆς. Ἀπὸ τῆς στωϊκῆς ἠθικῆς ἦντλησεν δαψιλῶς ὁ ἀρχαιότερος χριστιανισμός, με τοὺς Στωϊκοὺς ἀνασυνεδέθησαν τὰ νεώτερα ὀρθολογικά συστήματα, πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς συγγένειαν, παρὰ τὴν διαφορὰν τῶν ὅρων, ἐμφανίζουσιν νεώτεροι ἄνδρες, ὡς ὁ Οὐγῶ

Γρότιος, ὁ Καρτέσιος, ὁ Σπινόζας, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ Κάντιος, Φίχτε, Νίτσε. Εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι πᾶς μέγας φιλόσοφος καὶ πᾶσα μεγάλη ἱστορική κίνησις τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περάσῃ ἀκαρπός καὶ χωρὶς νὰ καταλίπῃ στοιχεῖόν τι ἀληθείας, τὸ ὁποῖον συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως ἀποτελεῖ μέρος τῆς ζωῆς καὶ νεωτέρας νοήσεως. Κατὰ ταῦτα δὲν θὰ φανῇ παράδοξος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ὁ σημερινὸς μελετητὴς δὲν δύναται νὰ μὴ εἶναι ἐν μέρει στωϊκός, ὅπως δὲν δύναται νὰ μὴ εἶναι ἐν μέρει δημοκρίτειος, πλατωνικός, ἀριστοτελικός, ἐπικούρειος, καρτεσιανός, σπινοζαϊκός, καντιανός, ἐγγελιανός καὶ τὰ τοιαῦτα. Διότι ἐκ πάντων τούτων τῶν συστημάτων ἐξεπέμφθησαν ἀκτῖνες φωτὸς λαμπροῦ φωτίζοντος τὴν εἰς τὸ σκότος καθημένην ἀνθρωπότητα. Ὁ διερευνῶν τῆς Στοᾶς τὰ θεωρήματα δὲν δύναται βεβαίως πάντα ἀνεξαιρέτως νὰ σπάζεται, ἀλλ' οὔτε πάλιν πάντα ὁμοίως νὰ ποικιλεῖ. Πρὸς τὸ στωϊκόν, ὥς καὶ πρὸς κάθε ἄλλο φιλοσόφημα, διάκειται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον διετέθη ὁ ρωμαῖος ἐκεῖνος ποιητὴς πρὸς τὴν ἐρωμένην του ψάλλον: *nec tecum vivere possum nec sine te*.

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΣ

